

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1974 — Ч. 2 (158)

**Й. ГІРНЯК: ДО НЕДОБИТКІВ
БЕРЕЗОЛЯ**

**С. КЮНЦ: ПОЕЗІЇ В ПЕРЕКЛАДАХ
Б. БОЙЧУКА І В. БУРГАРДА**

**А. РАДИГІН: РОЗПОВІДЬ ПРО БАЧЕНЕ
І ПЕРЕЖИТЕ (II)**

**Ю. ЛАВРІНЕНКО: НА ПОЧАТКАХ
УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

**М. БРИК: "ТУБАНЦІЯ"
ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ 1918**

**М. ПРОКОП: ПЕРСПЕКТИВИ
ОПОЗИЦІЇ В СРСР І ЗАХІД**

"SUČASNIST" — FEBRUAR 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

УВАГА! НОВИНА!

У нашому видавництві тількищо вийшла друком книга

АВРААМА ШИФРІНА
ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Автор книги, визначний жидівський політичний діяч, перебув 10 років у тюрмах і концтаборах СРСР.

А. Шифрін відомий як щирий приятель українців. Під час своїх недавніх виступів на політичних вічах, демонстраціях, у пресі, радіо й телебаченні Канади й США, він виявився невтомним борцем за звільнення не тільки жидівських, а й усіх інших політв'язнів у СРСР. Особливе значення мають його дводенні свідчення перед Сенатською комісією США у Вашингтоні, які він закінчив словами:

"Я хочу пригадати вам наш обов'язок супроти поневолених. Вони потребують нашої допомоги. Ми можемо допомогти їм, виявляючи факти і висловлюючи наше обурення. Помагаючи їм, ми також помагаємо собі."

Книга *Четвертий вимір*, яку в перекладі з російського оригіналу віддаємо українському читачеві, це документарні спомини автора з його перебування в кількох спецтюрмах і концтаборах СРСР. А. Шифрін відтворює безпосередньо життя і побут в'язнів, рабську систему праці, садизм начальства, масові страйки ув'язнених, спроби втечі, дружбу з українськими політв'язнями, як і реакцію в'язнів на байдужість світової opinio до їхньої долі. Одночасно книга написана з не абияким літературним хистом і читається із справжньою цікавістю.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що вона подає додаткові інформації про українських каторжан, як ось Верховний Архієпископ Йосиф Сліпий, Катря Зарицька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

Український переклад — це перша публікація книги. Російською мовою вона появиться в іншому видавництві. Тепер перекладають її також на інші мови.

У книзі фотографії політв'язнів і мапи розміщення концтаборів. Книга має 432 сторінки. Ціна: 7.95 дол. Наклад обмежений. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1974, Ч. 2 (158)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Фецишин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ДО НЕДОБИТКІВ "БЕРЕЗОЛЯ"

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ З ПРИВОДУ ХРИПЛИВИХ ФАНФАР ПІДЗОЛОЧЕНОГО ЮВІЛЕЮ

Йосип Гірняк

Московсько-більшовицька м'ясорубка знову інтенсивно запрацювала. Її колісця запопадливо наоливлено, кадри енкаведівських органів перевишколено й озброєно найновішими знаряддями впливу на психіку громадян "найпередовішої і найдемократичнішої країни світу — Союзу Радянських Соціалістичних Республік".

Більшовицький хам під звуки фанфар та гарматних салютів, мандрує по світу, і ніхто не зважується зупинити його. З ним пактують навіть помазаники Божі та церковні проповідники чоловіколюбства, справедливості й усесвітньої правди. Ноторичні малороси завертілись перед ним у рідному гоняку, як колишній їхній кумир Микитка Хрущов перед кремлівським бонзою — Сталіном. Недотепні хахли, повіривши тактичному відступові — "хрущовській відлизі", на цей раз попались у сільця брежнєвських людоловів.

Уже сорок років минуло з часу, як за мною закрились двері неповторного театру "Березіль". А три місяці перед тим, 5 жовтня 1933 року, з наказу комуністичної партії та уряду УРСР, прогнано з того ж театру його творця Леся Курбаса, і тоді ж знято з нього звання "народного артиста республіки". В 1934 році, вимітаючи з театрального процесу сліди Леся Курбаса, театр "Березіль" перейменували на театр імени Т. Г. Шевченка. Від того злопам'ятного дня по сьогодні, я пильно слідкую, уловлюю і болісно переживаю все те, що коїлось і коїться біля світлої пам'яті Леся Курбаса, його творчої спадщини, біля колишніх колег-березильців та їхньої долі.

Багато води з того часу проніс Дніпро у Чорне море. Яких тільки подій не відбулось на нашій Батьківщині?! Скільки

4 мільйонів українського люду лягло на полях боїв, за краще майбутнє своїх дітей та внуків?! Які катастрофи та катаклізми пережила не тільки Україна але й увесь світ Божий?! Усе це в моїй пам'яті з пливом часу пригасає, блідне... А ось одинадцять років у "Березолі", проведених разом з Вами, колишні колеги, ті чарівні часи нашої спільної праці, під проводом Леся Курбаса — понесу на той світ з собою.

Бо й справді: хіба можна забути ту чарівну людину, високоінтелігентну, незрівнянно талановиту, надмірно скромну та безкорисну, яка щедро обдаровувала всіх нас тим, чим Господь його наділив? Хіба він не вирізнявся чітко серед своїх сучасників стійкістю характеру, безкомпромісністю, принциповістю та чесністю? Яка велика відстань була поміж ним і нами, що намагались дотримати йому кроку в пошуках нових шляхів до театру майбутнього?!

Чи можна забути горіння кипучого життя в "Березолі" двадцятих років, коли ми в холоді та голоді намагались, разом з невтомним нашим учителем Лесем Курбасом, допинатись небесних зірок і ними освітити оглушену, притьмарену українську Мельпомену? Хто може забути тогочасну нашу переможну ходу від успіху до успіху? У кого з колишніх березильців не брешуть у пам'яті післяпрем'єрне оваційне захоплення *Гайдамаками*, *Газом*, *Джіммі Гігінсом*, *Макбетом*, *Прологом*, *Золотим черевом*, *Народним Малахієм*, *Миною Мазайлом*, *Диктатурою* і нарешті — *Макленою Грасою*? Хіба це можна забути? Який тогочасний режисер і керівник театру досягав таких успіхів?

Не можна забути і боротьби Леся Курбаса за утвердження тих успіхів у процесі розвитку мистецької культури та в історії українського театру. Він був послідовний і безкомпромісний у праці та в боротьбі за право на шукання нових обріїв і напрямів у мистецтві театру. А хіба проблема боротьби за право на шукання нових обріїв лежала тільки в галузі театру? Хіба вся творча література, музика, малярство не йшли в одних лавах з театром під кличами Леся Курбаса? Невже можна переоцінити чи недооцінити роллю та значення цього подвижника культурної революції 20-их років?

*

* *

Передова українська людина доби "українізації" з признанням та з симпатією поставилась до ідей та праці Л. Курбаса і його театру. Шумський, Гринько, Солодуб, Максимович,

Лесь Курбас в останні свої роки в "Березолі"

6 Скрипник, Хвильовий, Досвітній, Яловий, Куліш та десятки й сотні активних діячів батьківщини не тільки сприятливо приглядались до широкої, многогранної праці та експериментальних шукань "Березоля" і його творця. Вони ставали активними співучасниками і навіть реалізаторами плянів невтомного режисера.

Проте, на жаль, дискусійна теорія "повторення історії" на Україні реальна й живуча. Цикли Петрів, Катерин, Меншикових, Аракчєєвих, Кочубєїв та Іскор — діючі й негасимі. Не бракувало їх і в наших двадцятих роках. Зашморг московсько-більшовицького невода над пореволюційною провідною елітою затягнув у свої сіті і Леся Курбаса. Не забракло й новітніх донощиків та фарисеїв: Затонський, Хвиля, Кулик, Микитенко, Грудина, яких дуже скоро настигла доля професійних гнучкошиєнків-рабів. І для них широко відкрили свої ворота соловецькі та сибірські каземати, де колись догоряли Сірко та Калнишевський. Не допоміг їм "заплічних справ майстер" Постишев, якого теж не оминула доля Шіллерового мавра, хоч як солідно він виконував свою ролю в трагедії "Розстріляного відродження". Лесь Курбас у тій безвихідній, драматичній ситуації виявився подивугідним, стійким, безкомпромісним оборонцем відродженських постулатів та їхніх надхненників.

Катаклізними методами проведення садистичної колективізації, засобами штучного голоду та безприкладного в історії людства терору на Україні, Москва рішила заодно, руками Постишева, Баліцького, Косіора, остаточно розправитись з плодами короткотривалої доби "українізації" й учасниками "Розстріляного відродження". Особливо довірений "гавляйтер" Сталіна на Україні Павло Постишев, довівши Миколу Хвильового й Миколу Скрипника до самогубства, виарештувавши провідну когорту української науки, літератури, мистецтва й освіти, переламавши хребти слабохарактерним гнучкошиєнкам та пристосуванцям, заповзявся таку ж вівісекцію провести і над Лесем Курбасом.

Після шестилітніх цькувань режимної критики всього того, що виходило на кін "Березоля", після постійного обезцінювання й тенденційного легковаження творчих надбань винятково обдарованого Лєся Курбаса — Постишев вирішив особисто провести "курс політграмоти" Лєсєві Курбасові.

За кілька днів перед прем'єрою п'єси Миколи Куліша *Маклена Граса*, у найінтенсивніший час підготовки вистави, безпартійного керівника "Березоля" викликано в категоричній формі до ЦК КП(б)У, в кабінет фактичного диктатора на

Україні Постишева. Розмова між ними не залишилась тільки між стінами тієї зловісної установи. Ось вона із слів Леся Курбаса:

ПОСТИШЕВ: "Товаришу Курбас! Ви одинокий режисер у СРСР, що може створити театр нашої доби, доби побудови комуністичного суспільства. Партія готова доручити вам цю почесну роль. Вона створить усі умови для вас і для того театру. Однак, перед тим ви мусите переглянути свій попередній шлях, усвідомити його з позицій нашої партії і засудити всі свої попередні ідеологічні помилки, яких за вами числиться немало. Ви повинні відректись і засудити діяльність Миколи Хвильового й Миколи Скрипника; та найголовніше: ви мусите озброїтись ентузіазмом до нашої доби, до нашої дійсності!"

КУРБАС: "Місяць тому, використовуючи літню перерву праці театру в Харкові, я з акторами, що мають виконувати свої ролі в п'єсі Куліша *Маклена Граса*, продовжував підготовчу роботу в Міжгір'ї над Дніпром. У вільний час від проб з акторами, ми збирали між собою недоїдки із столів "Творчого дому письменників", що цього року організований у колишньому монастирі Міжгірського Спаса, і відносили їх у монастирські хаші та дніпрові плавні, де доживали свої останні дні голодні напівдіти з навколишніх сіл, батьки яких повимирали з голоду. Ми нишком від адміністрації "Творчого дому письменників" старались підгодувати ті нещасні істоти. Сьогодні, ідучи до цієї високої партійної установи, біля порога театру я мусів переступати через труп селянки, яка вже три дні лежить у центрі столиці України, померши від голоду. Павле Петровичу! Такі картини не сприяють ентузіастичному сприйняттю цієї дійсності.

Засуджувати діяльність Миколи Хвильового не можу, бо я його одностудець у проблемах українського мистецтва й культури, тому я готовий до відповідальності за таке своє наставлення. З народним комісаром освіти Миколою Скрипником я не раз схрещував шпаги в питаннях його політики щодо нашого театру й мистецтва взагалі, однак сьогодні на його могилу каменем не кину.

Усвідомлювати й переоцінювати свій минулий шлях, та ще й засуджувати його, — я вважаю для себе недоцільним, бо я ним горджусь. А взагалі, Павле Петровичу, я приневолений заявити вам, що для ролі паяцка на мотузочку я не надаюсь! Розкидати руками та ногами в різні сторони при посмикуванні кимось за мотузочок — я нездатний!"

ПОСТИШЕВ: "Бачите цю книгу? — запитав він, погладжуючи товсту, чорну книгу, що лежала перед ним на столі. — Це

8 матеріали слідчих органів ГПУ. Протоколи допитів підсудних та агентурні звідомлення. Там чимало згадується ваших акторів з "Березоля".

КУРБАС: "За поведінку акторів поза стінами театру я не відповідаю і не цікавлюсь цим, однак признаюсь, що я й сам не раз, як бачите, бурчу... бурчу, Павле Петровичу!"

На цьому перша й остання розмова Курбаса з "особливо уповноваженим" Сталіна на Україні — закінчилась. Постишев і Баліцький уже довго перед цією розмовою підписали присуд Лесеві Курбасу і його театрові. Чорносотенному погромникові пореволюційної України заманулось перед екекуцією погратися з Курбасом у "кота та мишу", але на цей раз Постишев затіяв ту гру з заслабими козирами. Лесь Курбас виявився затвердим горіхом на постишевські зуби.

Серед вас, колишні березильці, вже мало залишилось живих свідків подій, які відбулись після авдієнції Лєся Курбаса у сталінського "гавляйтера" України. Тому то я зважуюсь нагадати деякі з них для учасників "підзолоченого ювілею" харківського театру ім. Т. Г. Шевченка, який задумав вести свій родовід від незабутнього "Березоля".

Отож другого дня після цієї розмови керівник "Березоля" запросив учасників вистави *Маклена Граса* до себе на вечерю. Це був рідкий випадок такого роду зустрічі з нашим учителем. За скромним столом розмістились актори, режисери-ляборанти, художник Меллер. Курбас не сидів між нами за столом. Він, помагаючи старенькій матері обслуговувати гостей, між іншим, уперше заговорив про ситуацію, в якій довелося нам працювати над п'єсами М. Куліша, і про відносини, що запанували навколо "Березоля" і його особи, як керівника тієї установи. Про свою розмову з Постишевим не згадував, однак усім учасникам тієї гостини було відчутно, що наш керівник перейшов межу, за якою йому відвороту вже не було.

За одинацятитлітню співпрацю з нашим керівником ми мали нагоду переконались, що він не був здатний на відступи від намічених шляхів та плянів. Говорячи про нашу роботу над *Макленою Грасою*, прем'єра якої повинна була відбутись за кілька днів, режисер заявив, що він приневолений на деякий час її відкласти, бо вважає своє завдання ще недовершеним, і просив нас, виконавців, озброїтись терпеливістю та бути готовими до дальших понаднормових, нічних проб. З його настрою та мови було видно, що він не міг подолати своєї внутрішньої схвильованости. Л. Курбас уперше заговорив про ситуацію, в якій опинився наш театр, і просив зрозуміти та вибачити, якщо йому

не вистачить сил на подолання супротивних стихій. Він передбачав дуже трудні, а то й непоборні перешкоди для досягнення тих цілей, які були викарбовані на сторінках статутів колишнього "Молодого театру" та Мистецького Об'єднання "Березіль".

Співробітники "Березоля" пильно слідкували за всім тим, що коїлось біля їхнього керівника. Вони боляче переживали напади режимної критики на кожную його постановку, на кожний його виступ на трибуні чи у пресі. Від кількох літ не вгавала тенденційність, обезцінювання та свідоме фальшування і перекручування фактів. Ціла фаланга погромників із ВУСПП, на чолі з микитенками, куликами, грудинами та театральними кон'юнктурниками, тільки тим і займались, що підливали оливи до вогню суцільного наступу на недоступну для них мистецьку твердиню та на безконкурентний будівник її — Леся Курбаса.

Присутнім акторам, до яких господар звернувся був з такою незвичною в його устах мовою, здалось, що з ним скоїлось щось несподіване, непередбачене. Адже ж він давно привик до всяких перешкод та каміння під ногами, яких йому доля не жаліла. Від перших кроків своєї театральної праці, яка ламала консервативні трафаретні навики, штампи провінційних чужих звичок, він був приготований до боротьби за право на експерименти, на шукання нових, оригінальних шляхів для пореволюційного українського театру. Стихія тієї боротьби його манила, скріплювала творчі сили, стимулювала бажання подолати всякі супротивні течії. Однак, незвичний для керівника "Березоля" мінорний тон його мови, внутрішня схвильованість під час тієї зустрічі насторожили присутніх. Усі відчули, що перед нашим театром і його творцем виринула дилема, від розв'язки якої рішається життя або смерть дорогої нам усім установи.

Присутня Наталя Ужвій, схвильована незвичною мовою Леся Курбаса, з рясними сльозами в очах, кинулась до нього і стала ревно запевняти вчителя, що вона, як і зрештою весь колектив, ніколи не відступить, не зрадить і не засудить його неоціненної праці та творчого вкладу в українське театральне мистецтво.

Леся Степанович, заспокоюючи її, старався пояснити, що обставини надто несприятливі, щоб усі ми змогли протистояти тому наступові, який розгорнувся на всіх фронтах нашої батьківщини. Він просив усіх нас, щоб у недалекому майбутньому не згадували його лихом, щоб не забували, що на протязі свого життя він тільки дбав про прогрес нашої театральної культури і про виховання нового, всеозброєного актора.

Майбутнє те не дало довго на себе чекати. Колишні колеги з "Березоля"! Якщо час уже затер у вашій пам'яті наступні трагічні події в житті нашого театру, то я зважуюсь пригадати те, що кров'ю прикипіло в моєму серці!

Наступного дня після гостини в Леся Курбаса, по черговій ранній пробі режисер заявив, що прем'єру *Маклени Граси* він відкладає на кілька днів, бо вистава потребує ще деяких доробок і коректив. Виконавці ролей розійшлися на короткий відпочинок перед щоденною вечірньою виставою. Та не туди то... Передчасно мене потурбував післанець адміністрації, який повідомив усіх виконавців *Маклени Граси*, що на вимогу комісара освіти Затонського цього ж вечора, замість чергової вистави, мусить відбутися перегляд представниками уряду й партії проробленої роботи театру над драмою М. Куліша *Маклена Граса*. За одинадцять років існування "Березоля" такого хамського втручання у внутрішній порядок праці нашої установи не було. Цей "категоричний" наказ не віщував добра.

Підійшовши до театру, я помітив навколо будинку посторонніх типів, що нагадували своїм зовнішнім виглядом тих, які від довшого часу тінями вешталась біля акторського гуртожитку на Жаткінському в'їзді та будинку письменників "Слово" при вулиці цієї ж назви. При вході в закулісся двоє геменушників поцікавились моєю посвідкою та змістом кишень. У своїй гардеробній кімнаті я застав незнайому мені людину, що навпівлежачки на тапчані дрімала з газетою в руках. Незнайомий гість запропонував приготувитись до вистави і спокійно продовжував своє дрімання над газетою. У гардеробній усе було приготоване до вистави *Маклена Граса*: одяг, перука та потрібний для ролі реквізит. Однак незвична закулісна тиша та відсутність передвиставної метушні аж ніяк не настроювала до прем'єрного лицедійства. Ніхто з колег, як звичайно було, не забігав до гардеробної. Не чути було підбадьорливого голосу Леся Курбаса, який своєю присутністю завжди вносив святковий настрій перед першою виставою нової п'єси.

Нарешті, через радіовий гучномовець помічник режисера попередив про початок вистави. За кулісами, крім акторів виконавців ролей та технічного персоналу, по кутах стирчали сторонні типи, які не зводили очей із переляканих лицедіїв. Чекаючи свого виходу на сцену, я ніяк не міг зосередитись і перевтілитись у ролю Зброжека, в його внутрішній стан, не міг

примусити свою пам'ять пригадати текст, яким починався монолог цього персонажа.

Через щілини в оформленні мої короткозорі очі сліпили мундири та ордени співробітників ГПУ, лисина Косіора, понурі обличчя Постишева, Затонського, Хвилі та цілого ряду постатей, досі не бачених у залі нашого театру. Цей "офіційний" контингент спеціальних глядачів насторожено, підозріло, несприятливо приглядався до того, що діялось на кону. У них уже заздалегідь була вирішена оцінка й доля п'єси, автора, режисера й театру. Як видно, ритуал "громадського перегляду" був заінсценізований для виправдання драконських заходів, що були вже заплановані й затверджені в кабінетах Постишева. Нам, акторам, було доручено завершити нашою участю ту безпрецедентну подію в історії театру.

Частиною сценічного оформлення *Маклени Граси* був вузький поміст, перекинутий через оркестрон, який сягав трьох перших рядів глядацьких місць. На цьому помості деякі персонажі виголошували монологи, що віддзеркалювали їхні внутрішні переживання та мислі. Маклер Зброжек, ролю якого я виконував, на цьому помості, над головами глядачів ділився з ними своїми завітними мріями та інтимними плянами своїх маклерських спекуляцій та комбінацій. Опинившись на краю помосту, над головами синедріону із ЦК та Політбюра, і побачивши понурі обличчя вершителів долі української культури та мистецтва, я втратив самоконтроль над своїм сценічним триванням і загорів нереальним бажанням: провалитись разом з тим помостом у безодню, пірвавши заодно з собою всю ту зграю катів та садистів.

У такому настрою та самопочутті пройшла вся вистава останньої постановки Леся Курбаса й лебединої пісні Миколи Куліша. Автор і режисер просиділи весь вечір у закулісній кімнаті, ніхто із суддів, на цей раз, ними не цікавився і їх не турбував. Усі вони в таємничій мовчанці покинули театр. Цілий полк уніформованих та штатських гепоушників і сексотів розійшлись з іронічними гримасами на обличчях, а слуги Мельпомени, не зважаючи обмінатись своїми враженнями від такої наруги та цинізму московсько-більшовицьких гавляйтерів, приречено чекали дальших подій.

*

* * *

Після кількох прилюдних вистав *Маклени Граси*, що були дозволені з метою підготовки "громадської opinio" для розгрому

12 "Березоля" й остаточної розправи над Лесем Курбасом, було зорганізовано засідання колегії НКО. Керівника "Березоля" зобов'язано скласти на цьому засіданні звіт з своєї громадсько-мистецької діяльності. На засідання колегії покликано деяку частину акторів.

Я прийшов у кімнату засідань колегії НКО, скінчивши свою участь у вечірній виставі, біля 11 години вечора. Попав у сам розгар палких погромницьких промов представників літературної організації ВУСПП, яка, на чолі з Микитенком, Куликом, Коряком, Грудиною та Левітіною, вже віддавна вела зажерливу кампанію проти Курбаса та Куліша.

Звітної доповіді мистецького керівника "Березоля" мені вже не пощастило почути, бо інсценізація судової розправи над ним почалась ще в час театральної вистави. Із березільців я догледів тільки Л. Курбаса, Івана Мар'яненка й Романа Черкашина, актора нашого театру другого призиву. Серед півтора десятка "вуспівців" у кімнаті видніло ще кілька урядовців НКО й адміністративних представників профспілки. Останніми з безугавних обвинувачів, яких мені ще довелось почути, були Грудина та Левітіна. Вони вимагали найсуворіших санкцій супроти Курбаса за його "шкідницьку" діяльність в українському театрі.

З черги, в обороні мистецького керівника "Березоля" забрали слово актори: Черкашин і Мар'яненко. Роман Черкашин зважився висказати кілька слів в оборону свого вчителя, на які ніхто з прокурорів та суддів не звернув уваги. Після нього забрав слово Іван Мар'яненко. Його виступ до деякої міри насторожив колегію НКО. Його слова й досі збереглись у моїй пам'яті:

"Шановні члени колегії НКО! Я глибоко потрясений і здивований тим, що ось тільки почув на цьому засіданні. Я старий актор українського театру. Я співпрацював ще з Марком Кропивницьким, Миколою Садовським, Панасом Саксаганським, Марією Заньковецькою — і я зважуюсь ось тут з повною відповідальністю за свої слова заявити: дарма що й до Курбаса в нас були великі таланти в театрі, були великі актори, великі індивідуальності, були гастролери, але в нашому театрі не було культури ансамблю, не було культурної режисури, не було театру на рівні європейської театральної культури. Наш театр був суґубо провінційним. Лесь Курбас приніс нам світову мистецьку грамоту, він виховав нового культурного актора, режисера й театального художника. Лесь Курбас вивів наш театр на світову культурну арену. І тому я не можу збагнути

того всього, що тут діється і що тут тількищо сипалось на голову подвижника українського театру, на голову Леся Курбаса!

Керівник "Березоля", отримавши слово для відповіді на ті всі обвинувачення, що тут же довелось йому почути, звернувся до актора Мар'яненка:

"Іване Олександровичу! Ви серед тут нас присутніх найстарша віком людина, але ви, простіть мені, малолітня дитина, яка нічого не розуміє! До кого ви оце все говорили? До інтриганів, які сюди прийшли, щоб остаточно розправитись зі мною? Хіба ви не знаєте, яких тільки колод вони не кидали на протязі вже стількох років під наш театр і нашу роботу? Хіба щим кар'єристам та пристосуванцям дорога справа української культури?"

Діткнутий тією реплікою Курбаса Іван Микитенко, один з "вуспівських" громил, звернувся до головуючого заступника комісара освіти Андрія Хвилі з проханням охоронити членів колегії НКО від таких образ, якими нагороджує їх керівник "Березоля". Тут же Андрій Хвиля звернув увагу Курбасові і загрозив: якщо він продовжуватиме своє кінцеве слово в такому характері, то позбавить його слова. На це обвинувачений заявив:

"Сьогодні я говорю тут між вами востаннє, і я буду говорити те, що думаю і що в моєму серці накипіло. Завтра ви будете виливати на мою голову всякі брехні й нечистоти, і я вже не матиму змоги змити того із себе... Однак сьогодні мені вже ніхто не закряє рота!"

Іване Олександровичу! Погляньте на тих моїх обвинувачів і суддів, які вже від років тільки те й роблять, що обсипають мене і наш театр всякими безглуздими інсинуаціями та фальшивими теоріями, щоб тільки обезцінити нашу довголітню працю в українському театрі. Хто ж вони ці всі судді? Яке вони мають право забирати голос і судити нас в імені українського пролетаріату та засуджувати нас і культурний процес пореволюційної України? Вони, починаючи від Хвилі, Левітіної, Рябічева і кінчаючи Куликом, Грудиною та Микитенком, прикриваються своїми партійними квитками й розмахують над нами своїми погромницькими голоблями. Таким робом вони бажають прикрити свою літературно-мистецьку безталантність і легалізувати своє пристосуванство, кар'єризм та примазанство до пролетарської революції!"

На цьому Андрій Хвиля своїм передсідницьким дзвінком припинив слова Леся Курбаса й доручив співробітникові спілки театральних робітників Петрову закликати із сусідньої кімнати актора Мар'яна Крушельницького, який, як видно, очікував там

14 своєї нової ролі. Хвиля почав зачитувати заздалегідь приготувану постанову НКО про зняття Леся Курбаса з керівництва "Березоля", мотивуючи цей акт його шкідницькою і ворожою діяльністю на мистецькому фронті УРСР. Цей історичний документ закінчувався постановою про назначення Мар'яна Крушельницького на вакантний пост мистецького керівника "Березоля".

Лесеві Курбасові нічого іншого не залишалось, як тут же покинути кімнату засідань колегії НКО. Я вибіг за ним навздогін, і незабутній Лесь Курбас, побачивши мене, у вестибюлі, біля вішалки верхнього одягу, гукнув до мене: "Йосипе! Можете мене привітати з тим, що я вже останній раз був у цьому крематорії".

Тяжкі думи і тривожні передчуття огорнули нас у ту пізню нічну годину на пустих вулицях тодішньої столиці України. "Ну, що ж ... тепер залишилось тільки арештувати мене"... Як видно, такі думки нагрянули на нього, коли він догледів понуру тінь, що тяглась на невеликій віддалі за нами. Біля порога свого помешкання, в будинку письменників "Слово", Курбас пригорнув мене до грудей і подякував, що я не залишив його самого в ту останню ніч у Харкові. По дорозі до нашого гуртожитку я чимчикував теж несамотній: мене провела та ж сама понура тінь під браму Жаткінської "вілли"...

Наступного дня, перед вечірньою виставою, я зайшов до Леся Курбаса, щоб розпрощатися з ним перед його від'їздом з Харкова. Ми не сподівались, що це буде наша остання зустріч і розмова. Так далеко наші чорні думи не йшли... Після вчорашнього засідання колегії НКО він уже вважав за відповідне не заходити до створеного ним театру й не наражувати своїх співробітників на останню, ризиковану грізними для них наслідками прощальну зустріч з ним. Ніхто із вас, колишні колеги, не знав, що того вечора Лесь Курбас покидає нас навіки. День він провів з своєю матір'ю, дружиною і Миколою Кулішем. Під час останньої моєї розмови з ним зайшов Микола Бажан, який на прощання приніс прямо із друкарні нашвидку зібраний перший примірник нової книжки своїх поезій. Курбас, глянувши на авторську присвяту, прослезився і кріпко пригорнув до себе поета. Книжку поезій він поклав у подорожню валізку.

*

* *

Ті з вас, березільські недобитки, що сьогодні доживаєте свого віку в "Харківському академічному ордена Леніна українському театрі ім. Т. Г. Шевченка", може вже й призабули ті трагічні часи, що нагрянули на нас після того, як не стало між нами Леся Курбаса. Чи пригадуєте собі, як різко й раптово змінився настрій і обставини в закуліссях "Березоля"? Як ми почали обминати один одного? Як злорадно стала насміхатись стара гвардія з технічного персоналу, яку успадкував наш театр, від колишнього російського театру Сінельникова? Як підняли свої голови профспілкові пристосуванці та комсомольські висуванці?

Пригадуєте, як третього дня наказний директор Олекса Лазоришак та новоспечений мистецький керівник Мар'ян Крушельницький повели основну частину акторського й режисерського складу до ЦК КП(б)У на чайок у кабінет "культпропа" Кіллєрога? В той час, коли по вулицях Харкова, валялись трупи розкуркулених селян, коли міліція вибирувала одичілих, голодних їхніх дітей, — нас увели у велику кімнату засідань ЦК, розсадили за столи заставлені південними овочами, ситним печивом, пахучим, у срібних підставках чаєм та грузинськими винами... і обережний та "тактовний" культпроп Кіллєрог, що сидів за президіальним столом, поміж Лазоришаком з одного боку і Крушельницьким з другого, — став інформувати, чому партія і уряд рішили усунути Леся Курбаса із створеного ним театру "Березіль". Слід признати, що начальник "культпропу" свою тираду виголошував у далеко м'якших тонах, ніж це робили погромники з ВУСПП чи апарату НКО. З його слів можна було надіятись, що ця постанова тимчасова, що Л. Курбас напевно збагне свої помилки й тоді він зможе повернутись до нас і продовжувати свою творчу працю на користь пролетаріатові й соціалістичній країні. Від таких його слів у мене навіть майнули проблески надії... Та не тут то було! Після того тактичного маневру Кіллєрога тут же забрала слово Наталя Ужвій. Вона розрядилась на адресу Леся Курбаса обвинуваченнями, яких не чути було навіть із уст "вуспівських" погромників. Та сама Наталя Ужвій, яка кілька днів тому з ревними сльозами на очах клялась своєму вчителеві Лесеві Курбасові в невідступності й вірності його мистецьким постулатам і його твориву театрові "Березіль", — тут, теж із сльозами на очах... жалілась партійному чиновникові на "диктатора" режисера, який паралізував її творчу індивідуальність, відривав співробітників театру від радянської дійсности, не допускав у репертуар нашого театру клясичних та сучасних

16 творів братньої російської драматургії, ізолював українського актора й наш театр від животворного впливу російського театру і його творців, вів завзяту боротьбу з нашими драматургами, які беззастережно й ентузіастично сприйняли директиви й настанови рідної нам комуністичної партії, за вказівками якої збагатили український театр своїми соцреалістичними творами. Дякуючи комуністичній партії та урядові за те, що розкрили нам очі й спасли нас від того ворога нашого народу й української культури, — Наталя Ужвій попрохала представника тієї високої партійної установи та нове керівництво театру вибачити їй за ті сльози, якими вона облила тількищо свої палкі слова, і тут же вона запевнила присутніх, що це "сльози радості"... бо нас урятовано від шкідника і ворога нашого: Леся Курбаса!

Після цієї "філіппіки" проти подвижника і творця новітнього українського театру Леся Курбаса, здивував присутніх своїми претенсіями й обвинуваченнями проти неprisутнього вже між нами вчителя Федір Радчук. Також і йому, на диво всім нам, не давав змоги розправити свої "геніяльні творчі крила" злорадний Курбас, і він, "бідний Федя", благословив Постишева і компартію за поміч, яку вони принесли "потопаючому українському театральному мистецтву", викинувши з його рядів ворога народу, "того націоналістичного трубадура"!

Почуті тількищо слова акторів нашого театру мов громом вразили багатьох із нас, присутніх на тому "чайному прийнятті" в найвищій установі радянської України. Глянувши на бліді обличчя сидячих біля мене колег, я звернувся до них із запитом: "Чи це сон, чи дійсність?" Невже це можливо, щоб люди, які ще кілька днів тому стояли рядом із своїм учителем, найбільшим режисером нашої доби, що розкрив нам заманливі горизонти мистецтва майбутнього, які ще недавно проливали сльози на одну думку про можливість непогодження будь-кого з нас з мистецькою лінією та практикою нашого керівника й основоположника "Березоля", так скоро змінили своє відношення до нього? Ці слова здивування я спрямував до Ужвій, яка вже не зважувалась глянути своїм колегам в очі. Багато з нас були потрясені її несподіваною поведінкою. Однак організатор цієї візити й новий директор Лазоришак та мистецький керівник Крушельницький у своїх кінцевих словах постарались злагіднити цей несподіваний "конфлікт" між стероризованими акторами. Ніхто з нас не посмів заговорити чи обмінятись думками про ту зустріч і розмову з партійним апаратчиком, який благословив нове керівництво театру на нову путь.

Довго велась облога "Березоля". Затяжні бої

приспосованської критики проти кожної вистави Л. Курбаса не вгавали майже від перших днів переїзду нашого театру з Києва до Харкова. Проте ні в кого й на мить не з'являлась думка, що "Березіль" може опинитись без свого надхненника і творця. Можливість такого факту виключала дальше існування цього театру і нас у ньому. Однак, це неймовірне припущення стало реальністю. В одну мить скоїлось те, чого жоден діяч українського театру не уявляв собі: в "Березолі" не стало Леся Курбаса!

Того ж дня, після візиту березильців у секретаря культпропу ЦК КП(б)У, за кулісами столичного театру України заіснували обставини, які ніяк не вкладались у досі існуючі норми взаємовідносин членів того ансамблю. Вчорашні колеги насторожились, замовкли, ніхто не зважувався обмінятися думками про виниклу ситуацію, обминали один одного, не сміли собі в очі глянути. Виступ Ужвій і Радчука в культпропі ЦК обдав льодовою водою навіть індиферентних спостерігачів зтяжної облоги Курбаса та його театру. Апаратчики місцевого комітету "Робітників мистецтва і сцени" та члени партії і комсомолу, які в присутності Леся Курбаса займались тільки сексотсько-агентурними завданнями і не мали тіснішого контакту з творчим колективом, зразу почули себе господарями установи, яка досі була для них відгороджена авторитетом людини, що не вкладалась у позамистецькі норми партійної номенклатури.

Після свого виступу на цій зустрічі акторів із культпропом Кіллерогом я відчув, що мої слова в обороні творця "Березоля" віддалили мене не тільки від новооб'явлених приспосованців, але й учорашні одностайні насторожились і стали обминати мене, як зачумленого та приреченого. В очах декого з колег, при відсутності свідків, поблискували іскри співчуття, однак, як тільки появлялась третя особа, ті іскри погасали й обличчя затягалось льодовою заслоною. Мене таке відношення не діймало, було тільки безмежно боляче за ту безсердечність учнів та співробітників, якою вони відплачували своєму довголітньому вчителеві.

У підготовчу роботу над п'єсою О. Корнійчука *Загибель ескарди*, яку в режистабі Тягно розробляв ще під керівництвом Леся Курбаса, тепер, коли вже не стало мистецького керівника, встрявали із своїми заввагами та порадами всі, кому не лінь: наказний директор театру Лазорищак, політрук із місцевому Веселов, члени ячейки комсомолу й рядові члени партії з технічного персоналу. Режисер Тягно покійрно вислуховував усі завваги і тут же вводив коректури в мізансцени, в образи персонажів. Ба, навіть художник Меллер став слухняно переробляти

18 оформлення сцени згідно з вказівками комячейки театру. Щораз частіше і дедалі голосніше ім'я Леся Курбаса серед співробітників театру стало спрягатись з ворогами народу й подібними епітетами з лексику чекістсько-гепеушного жаргону. Кожного дня газети, журнали та радіо стали розповсюджувати нові і нові обвинувачення в контрреволюційній діяльності колишнього керівника "Березоля". А всі його постановки в один день були скваліфіковані, як "шкідлива українському народові спадщина ворога народу". Для підкріплення такої кваліфікації діяльності Леся Курбаса була знята з репертуару клясична інсценізація поеми Т. Шевченка *Гайдамаки*, яка продовж 11 років не сходила із сцени багатьох театрів України. Після громадського перегляду прем'єри п'єси Корнійчука *Загибель ескадри* за кулісами театру появились: П. Постишев, П. Любченко і А. Хвиля, які не тільки висловлювали свої враження про виставу, але тут же почали пропонувати свої коректури режисерові та окремим акторам щодо трактування образів героїв п'єси, мізансцен, жестів та інтонацій окремих реплік виконавців. Це безпрецедентне втручання у творчу працю театру мало свідчити про новий стиль співпраці з партією та радянською владою.

Неймовірно боляче було приглядатись, з якою улесливістю провідні актори сприймали ті завваги та вказівки партійних сановників, що так безпардонно встрявали в чужу їм ділянку творчого процесу театрального мистецтва. Режисер постановки та новий мистецький керівник Мар'ян Крушельницький не відставали від головних виконавців *Загибелі ескадри* (Гайдара та Оксани) у плазуванні перед новооб'явленими політруками "соцреалізму".

Наступного дня, після цієї історичної лекції "політграмоти" колишньому колективові "Березоля", перед першою прилюдною виставою *Загибелі ескадри* я сидів у фойє театру, в пригнобленому настрою та тяжких думках про минулі 11 років існування "Березоля" і про майбутню долю керівника того виняткового театру. З кабінету партійного комісара театру О. Лазоришака вийшла Н. Ужвій, одягнена в елегантне "котикове" хутро, з кількома книгами в червоній оправі — творів Сталіна, які, видно, комісар тількищо вручив їй, як майбутній першій українській актрисі — членові комуністичної партії. Догледівши мене одного в темному кутку фойє, новоспечена кандидатка компартії присіла біля мене й почала співчутливими словами потішати мене та радити чимскоріше примиритись із новими обставинами в театрі та перемогти свою беззастережну відданість Лесеві Курбасу, бо товариші та керівництво театру стали дуже

негативно сприймати моє становище й мій настрій. "Ти ж бачиш, що навколо діється? Не лізь сам у петлю!". Такими словами вона попробувала відкрити мені очі на ситуацію, що розгорілась по всій Україні...

"Наталю Михайлівно! Кілька днів перед зняттям Леся Курбаса з керівництва нашого театру на вулиці зустрів мене Павло Григорович Тичина з такою ж самою фразою, яку ти тількищо виголосила до мене: "Не лізь сам у петлю". Павло Григорович, турбуючись долею Курбаса, теж питав: "Що він робить? Таж він сам лізе в петлю!". Я переказав цю розмову з поетом Олександрові Степановичу й розповів про крайнє схвильовання Павла Григоровича подіями, що нависли над нами й над нашим учителем. Лесь Степанович сказав з болючою усмішкою на устах: "Павло Григорович з іншого тіста зліплений... йому трудно погодитись з тим, що за поступки в межових ситуаціях доводиться відповідати перед історією, а не перед сучасниками... Наталю! Я не беру на себе завдання відповідальності перед історією. На це заслаба моя спина, однак покинути посеред нашої спільної дороги свого проводиря й учителя — на це я нездатний. Бажаю вам усім успіхів на новому шляху, а я вже буду триматись утоптані стежки"...

На цьому наша інтимна розмова закінчилась і ми розійшлись по своїх одягальнях, щоб приготувитись до прем'єри *Загибелі ескадри*.

Небагато вас, соратників колишнього "Березоля", залишилось ще в живих... здається, дорахуєтесь на пальцях однієї руки... Можливо, що зуб часу витер уже з вашої пам'яті події, що нагрянули на вас у добу ідеологічної перебудови театру та вимітання з його стін залишків "курбасівщини". З подивугідною швидкістю мінялись стиль і атмосфера відносин внутрішнього життя всього творчого ансамблю театру. За кулісами, і навіть на пробах, частими й бажаними гостями появлялись І. Микитенко та О. Корнійчук, які встрявати стали своїми заввагами й корективами в специфічну, початкову роботу режисера з акторами, що досі ніколи не практикувалось ні в "Березолі", ні в театрах з власним наставленням до педагогічних та творчих проблем. Контакти режисера й актора з драматургом обмежувались до спільних застільних читок п'єси та обговорення драматургічно-архітектонічного матеріалу автора. Характер таких контактів ніколи не переходив меж консультативності.

З приводу отого відмежування інтимно-творчої роботи режисера з акторами над п'єсою, над ролею та над образом персонажа, що впливало з принципів Курбасової "системи праці

20 з актором”, в основному й велась боротьба всієї ”вуспівської” братії проти ”Березоля” і його керівника. До чого довела після ліквідації Курбаса ця співпраця драматургів типу І. Микитенка й О. Корнійчука з режисерами над постановками, з театром у цілому й з акторами над ролями зокрема, те скоро побачили не тільки ви, останні могікани ”Березоля”, але весь український театр не стямився, як опинився в безпросвітньому назадняцтві і скоро потонув у провінційному еклектизмі республіканських російських театриків.

*
* *
*

Колишні колеги, недобитки ”Березоля”! 27 грудня 1933 р. новий провід театру — директор О. Лазоришак та мистецький керівник М. Крушельницький — організованим порядком, під березільським прапором, привели наш увесь акторський ансамбль до клубу ім. Блакитного на надзвичайні збори РОБМС-у. При переповненій залі клубу, замісник комісара освіти Андрій Хвиля всю свою програмову доповідь присвятив ”ворогові народу, буржуазному націоналістові та фашистському шпигунові Лесеві Курбасові, який завдав своєю шкідницькою діяльністю великої шкоди не тільки театрові, але й усій українській культурі”.

Слухаючи цей ”історичний” виступ перед активом театрального фронту України, я відчув, що з творцем ”Березоля” скоїлось уже щось найтрагічніше. Такої зливи обвинувачень та такого спрягання імени Курбаса з ворогами більшовицької Москви, що посипались із уст Андрія Хвилі, — ще не бувало. Тон і аргументація обвинувачень, які не сходили з уст доповідача, виключали всякі надії на те, що Лесь Курбас може ще з’явитись між нами. Я збагнув: наступив кінець усьому тому, що березільців донедавна з’єднувало і за що ми так змагались. Я не в силі був дослухати всі ці тиради до кінця. Не зважаючи на всю обстановку, я не міг знести цього глуму, над недавнім учителем усіх, кому був дорогий український театр і животворна революція в ньому.

Покинувши залю клубу ім. Блакитного, я рішив чимдуж утекти від того самосуду... та не тут було: на вулиці мене догнало двоє типів, схопили попід руки й повели прямо на вулицю Чернишевського, де отаборилось ГПУ.

Проходячи під такою ескортою тих кілька кварталів, що розділяли літературний Олімп від більшовицької катівні, в моїй

голові пронеслися тисячі думок та картин, не тільки з мого життя, а й з цілої нашої історії. Ніколи до того часу моя пам'ять так чітко і яскраво не перелистувала стільки подій та фактів. Цей феєричний калейдоскоп думок і картин не покидав мене і в час усяких формальностей, які супроводять кожного арештанта до першої камери-одиначки. Тільки коли закрились за мною двері й загуркотів тяжкий залізний засув за ними, а я опритомнів від навали дум та фантастичних уявлень серед голих чотирьох стін підвальної одиначки, — тільки тоді я усвідомив, що зі мною скоїлось і де я. І... з моєї спини зсунувся тяжкий тягар переживань останніх днів у дорогому моєму серцю "Березолі"... В ту мить моя самота здалась мені спасенною. Нарешті я залишився сам собою, біля мене не стало тих, що так ганебно обплювали того, до якого ще недавно приклонялись і пригорщами черпали від нього те, чим Бог їх не наділив. На одну думку, що я більше не мусітиму перед ними кривити душею та скривати свої завітні думи — мені стало легше на душі... Я понадіявся, що один Леся Курбас і думи про нього виповнять мені тюремну самоту!

П'ять місяців сидячи за грубими стінами й густими ґратами внутрішньої тюрми столичного ГПУ, а згодом мандруючи етапами по заполярних тайгах та тундрах до Ухтопечорського табору ленінсько-сталінської "перековки" громадян "найдемократичнішої" УРСР, я старався втікати від спогадів про наше спільне минуле. Однак, крізь усі заборони долітали до мене відомості про те, що творилось по всій Україні, і про ваше життя-буття. Мені стало відомо, що дуже скоро ви відреклись не тільки від свого вчителя, ви навіть зняли із своєї вивіски назву "Березіль" і стали гордо величатись званням "Харківського ордена Леніна академічного театру ім. Т. Г. Шевченка". За таку несподівано кардинальну і скору мистецько-творчу переорієнтацію на вас тут же посипались рясні благодаті у формі премій, академічних пайків із закритих розподільників, помешкань у будинках призначених для партійних достойників та санівної бюрократії, та високих звань "заслужених" і "народних" артистів. Усі ці благодаті ви сторицею компенсували громиами і блискавками на адресу Леся Курбаса та його однодумців. Яких тільки гріхів не пришивалось творцеві пореволюційного українського театру?! Яких тільки кривд та злочинів він не заподіяв культурі і мистецтву?! Скільки він не покалічив талановитих акторів, скільки не змарнував дорогоцінного часу на непотрібні та шкідливі експерименти та формалістичні витівки, щоб тільки спаралізувати та обезцінити переможну ходу наступаючого соціалістичного мистецтва?! Такими обвинуваченнями, такими

22 безапеляційними засудами, на протязі двадцяти років ви стелили Лесеві Курбасу дорогу в Історію Українського Театру.

Проте, як казав колись "товариш" Сталін: "СССР — це країна неймовірних можливостей". Воно й справді... Прийшов до влади весельчак Микита Хрущов, викинув із мавзолея Леніна тлінні останки Сталіна, розвінчав культ його особи, обвинуватив "батька народів" у ще більших гріхах, ніж ви свого вчителя, реабілітував мільйони жертв його від безглузких обвинувачень — і підвів вас, колишніх "березильців", під дурного хату! Ось як історія українського театру закрила собі з вас усіх! Ви цілі два десятиліття вперто й послідовно винищували всякі сліди "курбасівщини" із стін театрів, театральних інститутів та вузів країни. Колишні актори та учні майстерень Мистецького Об'єднання "Березіль" відрікались, засуджували не тільки творця тієї незабутньої установи, але й той час, який вони "змарнували" на освоєння шкідливих, ворожих українському народові та його театрові, видуманих Курбасом теорій та лженаук. Народна артистка Наталя Ужвій довгі роки, при всяких нагодах, "проливала сльози радості, бо не стало на Україні націоналіста та формаліста Леся Курбаса, який завів театр "Березіль" у безвихідний закут". У 1947 році, відзначаючи 14-ліття харківського театру ім. Т. Г. Шевченка, мистецький керівник М. Крушельницький у своїй статті-звіті під заголовком "Шевченківці" писав: "Націоналіст Курбас, ворог свого народу, ворожою своєю практикою завдав великої шкоди українському театрові. Партія допомогла знищити цього ворога" (*Радянська Україна*, ч. 103, 24 травня 1947).

Цікаво знати: як сприйняли ті суворі критики та обвинувачі повідомлення прокуратури СРСР про те, що Лесь Курбас був несправедливо засуджений на основі злосламірених наклепів та доносів безвідповідальних людей, яке отримала дружина Леся Курбаса в час реабілітаційних процесів жертв сталінського терору та беззаконня? Як спалось і що снилось вам, недобитки колишнього "Березоля", після цієї "справки", яку отримала Валентина Чистякова?

*

* *

Хрущовська "відлига" сколихнула до самого дна малоросійське плесо театральних кон'юнктурників та професійних пристосуванців. Реабілітація Леся Курбаса, Миколи Куліша та багатьох діячів української літератури, науки, мистецтва — жертв сталінського мрякобісся, остаточно дезорієнтувала актор-

ський та казенно-театрознавчий актив на Україні. Багато часу пройшло, поки колишні "березільці" очунились із сплуну, в час якого не знали, на яку стати. Тільки згодом, коли в Москві почали появлятися солідні монографії та спогади про Мейерхольда, Таїрова й інших діячів російського театрального фронту, яких теж діймала ежовщина, тільки тоді, коли серед оцілених, сильніших духом представників української літератури стали підійматися голоси оборони несправедливо засуджених і ганебно зліквідованих майстрів пера та мистецтва, тільки тоді деякі з учнів та колишніх співробітників "Березоля" стали задумуватися над кривдою, яку заподіяли своєму вчителю.

Треба признати, що це був тяжкий і неприємний процес переоцінки пройденого двадцятиліття. Адже ж тільки одиниці на протязі двох десятків літ відмовчувались, не брали участі у вакханалії пашквілів, безупинних наклепів на тих, яких імена знову стали появлятися на сторінках літописів пореволюційного культурно-мистецького фронту. Завдяки відважнішим і сильнішим своїм характером учасникам того процесу, яких доля оберегла від більшовицько-московської м'ясорубки, завдяки їхнім наполегливим старанням, на полицях книгарень та на сторінках журналів стали появлятися навіть твори передреволюційних письменників, давно проскрибованих партійним літературознавством. Отак і питання повернення Леся Курбаса в історію українського театру стало гострою проблемою для людей, які ще зберегли почуття відповідальності перед майбуттям свого народу.

Колеги з пам'ятних давноминутих днів! У час "відлиги" колесо історії повернуло проблему Леся Курбаса і всю його творчу спадщину на зовсім нові, несподівані для вас рейки. За двадцять (післякурбасівських) років ви вже звикли були і зжились з аргументами необхідності ліквідації творця "Березоля" і внесення його в реєстр "ворогів свого народу та негамовних шкідників на культурно-театральному фронті". Таке "твердження" не викликало серед вас уже ніяких сумнівів, і ви це постійно підтверджували та підкреслювали у своїх аналізах минулого шляху й мемуарах. І ось тому цей несподіваний для вас засуд культу Сталіна і його терористичного мрякобіся та ваше тяжке усвідомлення непоправної шкоди, заподіяної українському народові і його культурі, яку Москва і КПРС рішила звалити на викинений із кремлівського мавзолея труп "вождя народів", так приголомшив вас, що потрібно було наступних десять років для того, щоб ви примусили себе критичним оком глянути на ті трагічні події і вашу ж роллю в них.

Ліпше пізно, ніж ніколи!

Проходили довгі дні, місяці та роки, поки ви, колишні соратники, відновлювали, відсвіжували у своїй пам'яті та своїх серцях світлі часи, коли жив і творив подвижник українського театру, організатор досі неперевершеного "Березоля", великий режисер — Лесь Курбас. Двадцятилітній зуб часу притьмарив, присипав попелом забуття чимало шедеврів його генія: інсценізацій та постанов, якими наш театр завоював собі тривку позицію на світовій арені. Відтворити, очистити ті скарби неоціненної його спадщини від намулу страшної повені 30-их років, що залила Україну, від навали пасквілів та наклепів постишевсько-ежовської доби, відгребти їх з-під руїн апокаліптичної світової війни, — це великий труд, що, можливо, не під силу втомленим жителям, стероризованим, недобитим сучасникам та співробітникам "Березоля".

Проте, час, обставини і приклади російських діячів театру, які заходились біля реабілітації своїх корифеїв, знищених ежовщиною, — штовхнули й вас на шлях переоцінки катастрофічних подій 30-40 рр., які вщент зруйнували надбання українського післяреволюційного театру й підказали багатьом учням Леся Курбаса відректись і засудити свого вчителя.

По кількох роках болючого процесу вагань та опритомніння, у пресі та журналах стали появлятись звідомлення та репортажі про ювілейні вечори й академії, присвячені річницям з дня народження народного артиста УРСР Леся Курбаса, на яких колишні співробітники підсумовували його творчі досягнення, його історичну роль в революційному процесі відродження та модернізації українського театру й вишколу нового актора, співзвучного новій добі.

Нарешті, після 10-літньої мобілізації розсіяних по всьому СРСР колишніх учнів і сучасників Леся Курбаса, після довгих вагань, палких дискусій і суперечок з оглядкою на задні колеса, після клопітливого редагування есеїв, спогадів і теоретичних медитацій, — у 1969 році київське видавництво "Мистецтво" випустило на світ Божий книгу під заголовком:

ЛЕСЬ КУРБАС
Спогади сучасників

За редакцією народного артиста СРСР
В. С. Василька

Тридцять вісім свідків та співучасників буремної доби, коли жив невтомний шукач нових форм театрального мистецтва, заговорили про те, про що тридцять вісім років мовчали, а коли

дехто з них і споминав цю неповторну постать, то так, що в період підготовки цієї книги вони були б дуже вдячними, коли б їм цього не пригадували.

13 режисерів, 17 акторів, 5 письменників, 2 художники-декоратори і 1 шкільний товариш Леся Курбаса старались нарисувати неймовірно складний та многогранний образ мистця і громадського діяча. Факт появи тих спогадів у наших кризових та блискавично мінливих часах і обставинах та участь такої кількості авторів — слід вважати відрадним явищем. Сьогодні, при брежнєвському курсі внутрішньої політики, ледве чи була б можлива поява тих обережних розповідей учнів та сучасників.

Кожен з тридцяти восьми авторів намагався пригадати те велике, неповторне, талановите, чим обдаровував Лесь Курбас своїх учнів і український театр. У багатьох авторів брешуть признання, що такого талановитого, культурного режисера в нашому театрі, до Курбаса, не було та й досі нема. Це бездискусійна істина. Однак, над усіма тими признаннями височить магічна сила, що не дає авторам змоги договорити всю правду до кінця.

У невеличкому зверненні видавництва до читачів, яким рекомендується книга спогадів, читаємо: "Відомо, що діяльність Леся Курбаса в "Березолі" була суперечливою, у деяких своїх роботах він стояв на формалістичних позиціях, а в доборі репертуару театру й у виступах з теоретичних і творчих питань припустився ідейно-творчих зривів, поділяючи платформу ВАПЛІТЕ". А на сторінці 173 тієї книги є "спомин" Олексія Полторацького під заголовком: "З останнього ряду гальорки", в якому автор між полум'яною лявіною похвал та дитирамбів на адресу творця "Березоля", ніби непомітно, підсуває такі ремінісценції: "Курбас не був вільний від націоналістичних впливів ВАПЛІТЕ"..., "підпавши під згубні впливи хвильовизму і ставши одним з видатних його проповідників на сцені", Лесь Курбас "справді збочив до формалізму, відірвав увесь свій сценічний геній від ідейного життя Радянської України"...

Роля О. Полторацького, ще в часах існування "Нової Генерації" та ВУСПП, яких він був учасником і які гостро ворогували з "Березолем", була загально відома. Цей надійний виконавець "особливо важливих доручень", прикриваючи свій "неблагозвучний (у советських умовах) родовід, з молодих років старався громогласними вигуками "ловить злодія" заслужити довір'я московсько-більшовицьких хлібодавців. Карту, як видно, він витягнув "кроплену", бо тридцять років і згодом воєнна хуртовина винесли "щасливчика" на верхи пристосуванської

26 еліти, на яких він процвітає й по сьогоднішній день, розмахуючи своєю голоблею на полігоні підсоветського літературно-громадського життя. Майстер темних справ — Олексій Полторацький потрудився, навіть, пожонглювати визначенням "формалізм", щоб доказати, що київський період Курбасової творчості — *Газ*, *Джimmy Гігінс*, *Макбет* тощо — не слід зараховувати до формалістичних ухилів, бо в цьому гріху Курбас потонув аж після злигання з хвильовизмом і ваплітанцем Миколою Кулішем, по переїзді "Березоля" з Києва до Харкова. Отут то вже й справді "ловкість рук і чорна магія". Проте — сталінському діалектикові Полторацькому всі карти в руки!

Оці "міжрядкові" завваги видавництва "Мистецтво" та жонглювання Олексія Полторацького висловом "формалізм" є тим фокусним трюком, тією магичною силою, яка повисла над спогадами учнів Леся Курбаса. Переважна більшість авторів, особливо близьких учнів та співробітників, признаючи неоціненні заслуги його в розбудові пореволюційного театру й віддаючи заслужену данину його талантові і його впливу на весь культурно-мистецький фронт, все ж, неминуче підкреслює і ті зловіщі "збочення", згадані видавництвом та Полторацьким, які, мовляв, "принципово треба засуджувати", і які, мов Дамоклів меч, загрозливо повисли над авторами спогадів.

Багато авторів, що своїми есеями та мемуарними згадками заповнили цю книгу, вже покинули цей світ і з ними годі розв'язувати заплутаний вузол, що так ехидно зав'язали фокусники з видавництва та майстер не одних темних справ Олексій Полторацький. Однак, нам з вами, колишні колеги, недобитки "Березоля", слід би замислитися над цим вузлом.

У час хрущовської відлиги, після громогласної ліквідації "культу сталінської особи", прокуратура СРСР зняла з Л. Курбаса обвинувачення наклепницьких донощиків та офіційних установ УРСР, очолюваних Постишевим, Косіором, Баліцьким та їхніми підручними. Згадана прокуратура навіть видала дружині обвинуваченого відповідний документ, яким реабілітувала несправедливо засудженого (і в 1937 році розстріляного) соловецького в'язня — Леся Курбаса. До речі, про цю злочинну фізичну ліквідацію у згаданому документі "промовчано". Радянські мемуаристи та історики звідкілясь вигребли дату смерті Леся Курбаса: 1942 рік. Проте, всім відомо, що він був засуджений у 1934 році на 5 років заслання. Значить, реченець його ув'язнення кінчався в 1939 році, в якому не чути було про збільшення термінів заслання та переглядів справ арештантів, які з правила продовжували своє каторжне животіння.

Масове винищення в концентраційних таборах, у другій половині тридцятих років, жертв московсько-більшовицького мрякобісся не слід звалювати тільки на совість Сталіна та Єжова. За їхні злочиння — відповідальна вся компартія! Не хто інший, як сам Ленін створив ЧК з цілою системою концентраційних таборів, ревтрибуналів і терористичних виконавчих органів диктатури партії. Та ж сама партія дала в руки Сталіна і його камарильї карти в руки, і з її благословення він тасував і грав ними, в інтересах московсько-більшовицького імперіалізму.

Розвінчуючи "культ Сталіна", Хрущов задумав змити не тільки із своїх рук кров, якою він залив Україну, але й зняти відповідальність за ті діла з цілої компартії, мовляв, дегенерат Сталін накоїв лиха всьому СРСР, винищуючи кадри заслужених творців "жовтневої революції", ну і при тій нагоді дісталось окремим безпартійним представникам культурно-мистецького фронту, до якого був причасний і Лесь Курбас. Однак, Лесь Курбас належав до творчої української еліти, яка гострою скалкою стирчала і стирчить в очах московсько-партійних держиморд. Отож, Леся Курбаса хоч і реабілітовано, але над ним висять обтяження національного комплексу, які при кожних обставинах треба пригадувати малоросійським кон'юнктуристам та пристосуванцям.

Ми, колеги з колишнього "Березоля", були свідками частих наступів і відступів, відлиг і зашморгів, під час яких нагадували громадянам СРСР усі їхні "злочини" в минулому, з метою оправдання чергових заходів імперської асиміляції поневолених народів та переварювання їх усіх в одному всеросійському казані. На своїх власних спинах ми переносили блага "воєнного комунізму", "нової економічної політики", "українізації", "ліквідації НЕП-у", "колективізації", "постишевської пацифікації", "хрущовської реабілітації" і нарешті є ми сучасниками "брежнєвської реставрації культу московських держиморд". Для всіх таких операцій потрібні "шіллерівські маври" в роді Полторацьких і гнучкошиєнків із видавництва "Мистецтво". Їхніми ж руками легше і зручніше проводити всю чорну роботу русифікації хахлацького роду.

"Спеціальний редактор" Василь Василько з упорядником "Спогадів сучасників" М. Лабінським, прийняли напрямну видавництва "Мистецтво" та негласну директиву законспірованого політрука О. Полторацького до відома, і переважна більшість авторів була приневолена піддатись насиллю закулісних цензорів, які старанно подбали про те, щоб Лесь Курбас увійшов в

28 історію театру з певним "ідеологічно-політичним обтяженням", яке при відповідній нагоді дає право на виправдання страшного злочину, заподіяного українському народові і його культурі московською окупаційною владою. За розстріл Леся Курбаса й Миколи Куліша 1937 року в соловецькому ізоляторі відповідає комуністична партія в цілому. Цього злочину не звалити тільки на карб Сталіна та його політбюро. Ця ж партія й сьогодні руками брежнєвської зграї винищує еліту України, не гірше Сталіна, Постишева, Косіора, Баліцького й самого Хрущова. Передбачливі політруки намагались реабілітаційною кампанією в час удаваної хрущовської відлиги вигородити компартію перед засудом історії за цей макабрничний злочин, заподіяний українському народові і його культурі.

Колеги, недобитки колишнього "Березоля"! На ваших очах, при вашій участі, в незабутньому "Березолі" творились драматургічні шедеври Миколи Куліша та їх конгеніяльні інсценізації досі неперевершеним режисером Лесем Курбасом. Ми були свідками того зльоту драматургії і театру, який промостив шлях на світову арену культурно-мистецькій Україні. Вже понад півстоліття ви трудитесь в театрі, і за цей час мали змогу переконатись, що по сьогоднішній день ніхто не зумів вивести ту зяючу прогалину, яку вирубала московсько-більшовицька компартія, фізично знищивши цих двох подвижників нашого театру.

Сорок років пройшло з того часу, як за Лесем Курбасом наглухо зачинились двері створеного ним театру. Тридцять п'ять років проминуло з того дня, як московська більшовицька куля пробила його голову й залила кров'ю його серце. Ніхто з нас не відає, в якій братській ямі вічної мерзлоти лежать кості його і його соратника — Миколи Куліша. Ніхто з нас, наступників та учнів, не зумів підняти до висот їхнього хисту, їхнього почуття відповідальності перед власною совістю за свої діла і за оборону власних мистецьких постулатів.

Чого доп'явся театр на Україні за тих сорок років, відколи не стало Леся Курбаса? Що зберіг сьогоднішній театр з тих надбань, якими всі ми гордились і величались своїм "Березолем" та творцем його? Відповідь на це болюче питання можна доглядити навіть із сторінок ваших "Спогадів". Не один з авторів, з болем серця, недвозначно признається в гіркій правді — невідрадного стану сьогоднішньої театральної дійсності! Сьогоднішня сцена українська неспроможна зберегти в своїх рядах молодих, талановитих adeptів акторського та режисерського ремесла. Та не тільки молодих не приваблює сучасна українська Мельпомена. Заслужений корифей, народний

артист СРСР, довголітній прем'єр столичного театру імени Ів. Франка — Віктор Добровольський, на старість років, шукає перед смертю творчої атмосфери в провінційному російському театрі в Києві. Член-основоположник Мистецького Об'єднання "Березіль", народний артист СРСР, увінчаний орденами та найвищими почестями "академічного театру імени Т. Г. Шевченка в Харкові", не зумів зберегти свого сина актора, Леся Сердюка молодшого, для української сцени, а навпаки, послав його шукати слави на провінційних помостах російського театру. А скільки молодих, надійних режисерів пасе задніх на московських естрадах, бо на батьківщині їх глушать безпросвітній малоросійський бур'ян?!

Як доосновно змінились обставини з того часу, коли не стало Леся Курбаса! Адже ж у його золоту добу, з російських театрів навипередки струмили на Україну: Загаров, Бережной, Смірнов, Іскандер, Клещев, Смішляев, Інкіжинов, Норд, Долінін, Петіпа, Вільнер і багато-багато інших, щоб почерпнути свіжого, животворного повітря, яке приніс на оновлену українську сцену цей відважний, безкомпромісний, справжній революціонер і реформатор театру.

*
* * *

У книжці *Леся Курбас*, між рядками деяких авторів, можна догледіти об'єктивні спостереження та позитивну оцінку основних досягнень режисера Молодого театру й "Березоля". Дехто з них не завагався визначити його домінуючу роль у ієрархії культурного, мистецького й театрального проводу на Україні. Вони, на протилежність колишнім співробітникам та учням, зважуються навіть підтверджувати факт "незаступимости Леся Курбаса в нашому театрі і по сьогоднішній день". Проте, над тими вдумливими й об'єктивними сучасниками творця "Березоля" висить погрозна настанова, яку не всякому дано легковажити: "Курбас формаліст, обтяжений націоналістичними комплексами, за які поніс належну кару" (бо так колись сказала компартія, яка ніколи не помиляється).

У результаті такої інвективи, на сторінках згаданої книжки спогадів чимало авторів ламають свої пера над переліком "помилочок, ідеологічних збочень" і навіть "непоправних провалів" Курбасових постановок. Забуваючи про те, що вся творча діяльність мистецького керівника "Березоля" позначена трепетним темпераментом і невгасимою пристрастю шукань нових шляхів, нових форм театрального дійства і що кожна знахідка

30 була новою сторінкою, яка збагачувала великий реєстр його досягнень, мемуаристи пам'ятають про політруківську настанову й зосередили свої "аналізи" на харківському періоді існування "Березоля": виставах *Народного Малахія*, *Мини Мазайла*, *Маклени Траси* й *Диктатури*, як на таких, на яких тяжіють (за твердженням О. Полторацького) націоналістичні, формалістичні та ідеологічні, гідні засуду "гріхи".

Названі три п'єси Миколи Куліша, які є гордістю драматургічного мистецтва не тільки української літератури, і четверта — шаблонна агітка Івана Микитенка *Диктатура*, піднята великим режисером на котурни високої напруги музичного дійства, заслуговують собі гідних аналітиків та кваліфікованих критиків і театрознавців, які зуміли б побачити і збагнути те все, чим режисер-інтерпретатор збагатив театр, допоміг драматургам і підняв рівень українського актора. Чотири театральні видовища, які являлись епохальним витвором геніяльного хисту людини, що віддала цілу себе розбудові культури оновленого народу, так легко, одним помахом пера скинути, мов безвартісне дрантя, на смітник партійно-пропагандивної жвачки — можуть дозволити собі тільки люди, позбавлені почуття відповідальності за свої вчинки і слова. Довголітнє рабство та пристосуванство зовсім позбавили їх людської гідности.

Ця вівісекція над шедеврами геніяльного майстра режисури, проведена кон'юнктурними критиками на догоду московським директивам і настановам культпропівського апарату, звела проблему Леся Курбаса і його реабілітацію до цинічного знуцання над усім культурним та духовим процесом нашої батьківщини. Цінніші експерименти над технічними засобами, які розв'язували цілий ряд проблем сценічного просторового оформлення і акторського тривання в ньому, успішна реалізація на практиці теоретичних принципів "системи виховання актора" співзвучного новому театрові, над якою велась довголітня праця невтомного педагога, — все це скваліфікувати, як суцільний "провал", могли тільки люди, яким шкурні, особисті інтереси благополучного животіння і примани нагород із рук московських держиморд — дорожчі від усіх цінностей рідного народного духу.

Оця ложка дьогтю, докинута в книжку спогадів кількома горезвісними пристосуванцями та виконавцями ворожих директив, обезцінила всі добрі наміри учнів і учасників золоті доби українського театру.

Сцена з Диктатури Олександра Корнійчука в "Березолі" 1930 р.
Виконавці (зліва): Дмитро Мілютенко, Йосип Гірняк, Мар'ян
Крушельницький, Софія Федорцева, Амаросій Бучма.

*
* * *

Як видно, дехто з вас, колишніх березільців, зберіг у пам'яті репліку дядька Тараса з комедії Куліша *Мина Мазайло*: "Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... попереджаю!" В час писання своїх обережних спогадів про керівника "Березоля" ви не дуже то повірили хрущовській відлизі, тим більше що дбайливі політруки накреслили чітку межу, яку переступати не слід. Чимало з тих, хто на півслові не осіддав своєї пам'яті, на щастя, вже віддав Богові духа й опинився поза засягом виконної влади. Проте, в країні "неймовірних можливостей" ніхто не забезпечений від усяких "неймовірностей"... Хіба "батько" Сталін передбачав таку можливість, що його партійний пасинок Хрущов колись зважиться викинути з мавзолея мощі свого надхненника!? А хіба той же Хрущов сподівався, що його вихованець із "Смершу" Брежнев відплатить йому чорною невдячністю і викине його живого, як непотріб, на смітник історії?

Опанувавши принципи московсько-більшовицької діалектики, своєчасно пронохавши письмо носом та не давши ще висохнути друкарській фарбі на сторінках ваших спогадів про "неповторного вчителя", — ви, унісоном, іншої знічев'я заспівали. Курс на злиття націй і на суцільну русифікацію нового, непомильного, всевладного хазяїна московської імперії і генерального секретаря компартії Брежнєва, мов одним помахом палички фокусника, опритомнив вас і ви, тут таки, повернули напрям своєї покаяної ходи на 180 ступенів. Із усіх надбань мистецького керівника нашого театру ви зарахували в свій актив тільки дату заснування Мистецького Об'єднання "Березіль" і додали її до генеалогії театру імені Т. Г. Шевченка, щоб відсвяткувати свій підзолочений ювілей разом із золотим ювілеєм СРСР.

Забуваючи про те все, до чого признавались у своїх спогадах про Леся Курбаса, про його творчу спадщину, — ви знову заспівали хвалу новому вождеві московської імперії, промощуючи собі шлях до золотого ювілею разом з СРСР. Що й казати — достойний одноліток! В його компанії можна удостоїтись нових звань, орденів та недоїдків з кремлівського стола.

Літературна Україна з 1 серпня 1973 р. помістила статтю Романа Черкашина п. з. "Напередодні золотого ювілею", в якій читаємо: "Харківському академічному українському театрові імені Т. Г. Шевченка, одному з найстарших театрів Радянської України, виповнюється 50 років. Перед своїм золотим ювілеєм, який збігся з 50-річчям СРСР, театр звітує у столиці нашої Батьківщини — Москві".

Хто-як-хто, але Роман Черкашин добре знає, що "Харківському академічному українському театрові імені Т. Г. Шевченка" до золотого ювілею ще дуже далеко, адже ж театр цей існує від 1934 року.

На очах Черкашина, наступного дня після історичної постанови про зняття Леся Курбаса з керівництва "Березоля" (5 жовтня 1933 р.) наказний мистецький керівник театру Мар'ян Крушельницький зняв з репертуару всі вистави в постановці Курбаса. На очах тоді ще молодого Черкашина, в один день було викреслено з анналів театру 11 років існування "Березоля" та грандіозні творчі досягнення Леся Курбаса. В короткому часі після тієї події афіші стали сповіщати про вистави "Харківського українського театру імені Т. Г. Шевченка". Отож, "Березоля" не стало! І зовсім резонно! "Березіль" — це Курбас! Не стало Курбаса — перестав існувати створений ним театр "Березіль"!

У 1947 році, відзначаючи 14-ліття "Харківського імени Т. Г. Шевченка театру", мистецький керівник М. Крушельницький у своїй статті-звіті п. з. "Шевченківці" писав: "Націоналіст Курбас, ворог свого народу, ворожою своєю практикою завдав великої шкоди українському театрові. Партія допомогла знищити цього ворога" (*Радянська Україна*, ч. 103, 24 травня 1947 р.).

14-річчя "шевченківців" Крушельницький використав для чергового нападу на "ворога народу" Леся Курбаса не випадково. Весною 1937 року, на Соловках, уповноважений для важливих доручень Сталіна та Єжова — Кашкетін розстріляв велику групу діячів української культури на чолі з Курбасом, Кулішем, Зеровим, Ірчаном, Епіком, Шумським, Солодубом, Максимовичем.

У 10-річчя цього потворного московсько-більшовицького злочину, як видно, органи компартії рішили підсумувати результати ідеологічно-мистецького перековування театру, і М. Крушельницькому було доручено звітувати про цей процес при нагоді 14-річного існування "Харківського (вже тоді академічного) театру імени Т. Г. Шевченка", що він і зробив, прибивши знову до стовпа ганьби "ворога народу", чим ще раз перекреслив 11 років існування "Березоля".

Забув про цей довголітній період відречень, засуджень усієї спадщини Леся Курбаса і маститий лавреат державних премій, орденоносний народний артист СРСР — Лесь Сердюк, перед носом якого теж запахли підзолочені ювілейні лаври. Зарахувавши в актив "харківських шевченківців" хресну дорогу Курбаса й "Березоля", він у журналі *Український театр* за вересень і жовтень 1972 р., не моргнувши оком, заявив:

Харківський орден Леніна академічний український драматичний театр імени Т. Г. Шевченка є "однолітком" з Союзом РСР і святкує разом з ним своє повноліття, свої "50"... Орден Леніна на прапорі, звання академічного на афіші, популярність колективу та його акторів серед народу — все це є результатом благородного партійного впливу на наше творче життя! Якими ж шляхами відбувався цей вплив на театр? Незвичайним в його історії насамперед є те, що родила театр Червона армія... Знаменним є те, що "опікував", ставив його на ноги Григорій Іванович Петровський — Всеукраїнський Староста... Або полум'яний, що буквально горів як смолоскип революції, Павло Петрович Постишев... стоїть на зборах колективу, з гіркотою в голосі звертається до нас: "Як же так, товариші актори? Такий

театр... а помилятися не можна, тим більше, що вам таке довір'я з боку партії!... Такий конкретний, могутній був вплив партії на колектив шевченківців-березильців, і це було нашим щастям, і це привело до того, що сьогодні ми у свої п'ятдесят з орденом Леніна на прапорі, ми академічні...

*

* *

Лавреати ордена Леніна академічного харківського українського театру, заслужений і народний артисти Черкашине та Сердюче!

Надаремне ви трудилися над спогадами про "Березиль" та насилували свою пам'ять, вибірюючи перлини Курбасової спадщини. Не для безрог розсипав він їх!

Вам слід було поспитати броду в Наталі Ужвій, яка, відступивши від свого вчителя, пішла втоптанними шляхами кочубеїв, юрів, корнійчуків, полторацьких, і в своє власне 75-річчя удостоїлась нових медалів та золотих зірок, яких уже ніде чіпляти.

Вами підзолочене 50-річчя ордена Леніна академічного харківського театру не зворушило тьотю Мотю з Москви, хоч як ви поплазували і які поклони побили перед нею!

Не дійшли до світу і ваші ювілейні фанфари. Голосіння найманих маврів завжди і всюди повисає в повітрі. Навіть кат Курбаса, милий вашому серцю Постишев не в стані віддячити тобі, Сердюче, за добре слово, бо його кості вже давно зотліли...

Нью-Йорк, січень 1974.

СОНЦЕ, ОКЕАН, Я

Святослав Гординський

На заході сонце
Заганяло в океан свій гігантний стовп,
Від обрію — просто до мене.
Я вдивлявся в ту сліпучу магістралю,
Даровану мені сонцем,
Тільки мені!
Куди б я не подався берегом моря,
Вона вірно йшла за мною,
Заодно нагадуючи мені,
Що я теж частка
Механізму сонячної системи.

І я зрозумів нашу нерозлучність,
Наш тріумфірат.

Я журився:
Що буде, як сонце навіки
Потоне в океані
І залишить його самим зі мною?
Тоді мої очі стануть
Новою двозорою констеляцією,
Загубленою в темряві і безчассі космосу,
А душа
Даремно кричатиме в пустку
За теплом і світлом,
Іншим, ніж підсліпувате
Мигтіння зір.

Або коли відійду я,
На хвилину, або назавжди?
Тоді і сонце і море
Залишаться розпачливо самотні
І навіть не знатимуть

Про своє ісіння:

Сонце буде кривавитися без мети,
Щодня розбиваючи свою голову
Об бронзовий обруч обрію,
А океан безпотрібно
Переливатиме свої безформні води,
Гойдаючи безмовні і бездушні риби,
Безсилі розуміти, страждати, захоплюватися
Сонцем і океаном.

1965

СНОБИ

Словами модними, зачутими,
Крізь дзьобики зневажних уст
Вони цвіркочуть щосьто плутане
І думають, що в тім є глузд.

Життя жахаючися, парочки
Шукають забуття й оман,
Тоненькі наливають чарочки
І п'ють, як кажуть, — океан.

Щоб з власного безглиб'я виплисти,
Зондують калабані глиб,
Товкмачать принцип безпринципности,
Аж ніжний голос їм захрип.

Поезія? Не раді й слухати,
В очах рябіють їм слова,
Немов на мухолопці мухи ті,
І кожна з мух тих — нежива.

Їх музи — нігтики обгризують,
Самі не знають, що і як,
Лиш Фройдом з психоаналізою
Здоровий каламутять смак.

О милі сноби, снобки, снобики!
Дивіться: сонце світить — факт!
Ви ж казнашо на світі робите,
І все не в міру, все не в такт:

Стежками блудите імлистими,
Без мрій, без поривань, без тем,
Вам невідоме слово істини,
Душі пропалене огнем.

У мить ту звитяжно підводиться
Душа з безодні небуття
І слово родить, Словородиця!—
Живого сповнене чуття.

Чуття, сп'янілого екстазою!
Розливом, бушуванням хвиль,
Де серце серцю переказує
Свій захват, радість, розпач, біль.

1964

ПОДОРОЖ ДО ЧЕРВОНОГРАДУ (II)

Іван Сенченко

Червоноград до 1917 року був жвавий городок, де купчилося усе життя повіту. Крім двох гімназій та в'язниці, тут ще підносилися (і тепер підносяться) вгору будинок земської управи і безліч крамниць, що тріщали від людей у базарні дні і пливли на спокійних хвилях прибутків у дні небазарні, бо Червоноград однаково був людським комашнищем у всі дні року.

Крім згаданої в'язниці, двох гімназій та будинку земської управи, Червоноград прикрашали ще три церкви, два кіна, два театри (зимовий і літній), книжкова крамниця з російськими книжками і кіоск рудого Йосипа з книжками українськими, де я вперше познайомився з Олесем, Грінченком, Черкасенком, філія Державного банку, філія Російсько-Азіатського банку, Селянський банк, Педагогічні курси і Вище початкове училище, якого я ніколи не забуду і яке, напевне, вже давно забуло за мене, можливо, просто через те, що його вже немає на світі.

Ах моє любе, дороге, незабутнє Вище початкове училище! Скільки добрих хлопців товклося в твоїх тісних стінах, скільки чудових педагогів з страшними журналами в руках заходило і виходило в твої чотири кляси! Як живі стоять передо мною інспектор училища Георгій Микитович Сепетий, учителі — Іван Петрович Сердюков, Іван Федотович Салов, Іван Якович Піддубний, добрий Меллер, незлобливий протоієрей Андрій Шетинський. А сторож Іван — "Ягор Микитович казали, щоб ти віддав сорок копійок"! (за видавлене скло у вікні).

А Михайло Михайлович Кроміда — природознавець, красень, серцеїд, від якого мліло не одне дівоче серце в Червонограді і який навчав нас, як не вірити в Бога, без слів, самим лише способом класти хресне знамення. Зробить рух, неначе порох струшував з галстука — і вже перехрестився, та

Продовження. Передрук із журналу *Вітчизна*, no. 7, 1971.

частенько, та швидко! А малий Ївженко з Шахівки очей не одірве від того знамення і собі вчився ворожити біля краватки. Учився, учився та й виріс нехристом, що чотири роки пізніше, вже в учительській семінарії, з жахом відкрив для себе законоучитель ієрей Іоанн Падалка. І як же ж переживав, сердешний, ногами як тупотів!

Вища початкова школа — чотири роки. Учительська семінарія — чотири роки. Разом вісім років — дві тисячі чотириста учбових днів — 4800 маршів із Шахівки через усе місто й назад. Чи ж мені не знати Червонограду? Знаю його вздовж і впоперек. Бачу його в зелених кучерях білих акацій, а найбільше в осінній смуток — шкільне життя починається з першими поживклыми листочками.

Мжичка; сніг лапатий летить, сирість проймає школярське тіло. А той школяр знає одне; тюп та тюп, човг та човг! Черевики пливають у твані по кісточки, грязь на холошах налипла, густо шинелю обляпала, мало не до пояса. Ну й що ж? Так зате скільки видовищ побачить школяр! Он в торговельних рядах проти мануфактурного магазину Венгерова знов колотнеча. Там конотопише. Свої люди знають його, обминають. Приїжджим степовикам біда! Не смикнув віжкою вправо — і вже шкапина в ковбані, з головою, стирчать самі вуха! Каравул, хто в Бога вірує, рятуйте! Або стати на дошку тротуара й гуцикнути, щоб у довгі щілини твань чвиркнула гейзером.

Крім цього, біля Червонограду розмістилася добре впорядкована дослідна станція з відомим на всю Червоноградщину агрономом Єременком на чолі, цукроварні — Ланівська, Карлівська, Мартинівська, два пивоварних заводи — у Шахівці і Вільховому Розі, п'ять великих парових вальшових млинів, з яких два належали колись Кричевському, один Їрхіну, один Марголіну і один Белому. Белий був колись червоноградським міським головою, і про нього полтавська газета писала:

Не дивитесь на то, что порядком у нас
И удобствами град незрелый.
Не беда, что по улицам черная грязь, —
Городской голова зато Белый!

Ну, і ще в Червонограді були: склад сільсько-господарських машин Гельферіх Саде, поруч нього експериментальний черепичний завод червоноградського повітового земства, дуже популярний у повіті, особливо у Шахівці, де з десяток будівель (і

40 хат, і сараїв) пишалися і черепичними покрівлями, і викладеними на них датами 1912, 1913, 1914.

Взагалі у позначені роки земство взялося біля перебудови селянських покрівель. Крім черепиці, на люди вийшла солом'яна настилка, густо просочена глиною.

Зустрічний плян всім цим новинам висунув житель Шахівки Нестір Степанович Коломиєць.

Ще на початку віку він почав реалізувати вивезену з Таврії ідею — ставити хати з саману і лише з найнеобхіднішими елементами давньої дерев'яної конструкції. Ідея як на шахівський загал була смішна. Як це так? Тисячі років хати ставились на дерев'яному каркасі, обмазаному глиною, і на тобі — найнеобхідніший мінімум! А що ж тоді робити з багатющою будівельною термінологією, якою по справедливості так пишалася Шахівка? Що ж тоді робити з отими кроквами, латами, лутками, бантинами, сволоками, сохами, підсішками, глищами, лозовим і шелюговим сторчем? "То, казали добрі люди, у Нестора не шапка набік з'їхала, а щось трохи інше!"

Я знав цього Нестора Степановича. Це ж він був автором крупорушки, побудованої на таких засадах, що раз підпхни систему і вона уже вік не спиниться! Це ж він на всю округу безпомилково, за одному йому відомими ознаками, вибирав місце для будівництва колодязя, і люди не могли нахвалитися новою водою. Хіба скажіть, колодязь, який викопав він у Савки Сенченка, не був окрасою всього того кутка? А хто брався розпилювати і розпилював які завгодно дубові колоди на дошки, хто міг зсувати який завгодно виріб із прядива — від тонесенького шнуручка, щоб зацирувати дірку в мішкові до тієї кодоли, якою прикручують рубель до гарби?! А хто надивившись на малюнки Самокиша й Сластьона, мріяв про запорозькі оселедці? І казали люди, що одного разу з приходом революції він здійснив свою мрію: обтяв волосся на голові так, що залишив тільки чуб спереду, дуже зручний для того, щоб закрутити його і за вухо закласти запорозьким звичаєм. А втім, хіба князь Святополк, князь Святослав і їх бог Перун мали на голові в себе щось інше, а не оселедець!

В лінгвістиці йому не щастило. Ми з ним тримаємо в руках український переклад євангелія від Матвія. "Син Божий" — фразу, яка впала нам у вічі, я так і читаю, як написано. У нього ж у вимові виходить "сін божій". "Це не так! — повчаю я з висоти своїх дванадцяти років. — Треба не отак читати, як ви, а отак, як я!" І він, здоровенний, красивий чоловік, що пройшов пішки всю Таврію, Дон і Кубань з косою за плечима і багатством слова міг

би посперечатися з Ціцероном, якось дивно кліпав віями, вкриваючись красивим рум'янцем.

Саманову хату Нестора Степановича я застав. Вона прикрашала його куток до подій 1917-1920 років, коли її було знесено і замінено традиційною будовою на дерев'яній основі. Традиція взяла гору!

Так, але для цього треба було скинути безаківське ярмо і зняти замки з безаківського лісу!

Стара хата Нестора Степановича відзначалася тим, що була як дві краплини схожа на Шевченкову хатку, змальовану ним самим. Убоге, бідне, бідолашне, низьке, тісне, здається, щось гірше за простору землянку! І там він мріяв про побудову вічної машини!

Крім зазначених наукових, торговельних і промислових закладів, Червоноград оточували з усіх боків сільсько-господарські латифундії. Серед них відзначалися маєтності братів Коваленків, Гріневича і Безака. Так, так, отого самого Безака, прадід якого в шевченківські часи посідав пост київського генерал-губернатора і що іменем його названо було одну з найпомітніших вулиць Києва — Безаківську. Тепер Комінтерну.

Економія, чи ще якономія, як кажуть у Шахівці, була земним раєм на три тисячі десятин, що, спершись на південний берег Берестової довгим чи не на десять кілометрів прямокутником, втинався у море Високого степу.

Високий степ — це споконвічний чорнозем, 200 пудів на десятину пшениці, терикони ожередів, стогів, стіжків, десятки і сотні волових паровиць, могили, балки, озера, ставки і восени безконечні валки із збіжжям — на Червоноград, на станцію, до зсипок.

Незабутні картини! Вересень. Ще гарячі дні стоять, дороги повисихали. Грудки на шляхах помолололи колеса, і пісок розмелений, і чорноземна плівка на шляху подроблена, побита, розтерта на пудру. Ідеш босоніж, і нога по кісточку поринає в цю потерть, м'яку і ніжну, як тальк, вдень гарячу, вранці — холоднувату, приємну.

Вітри на Червоноградщині градируються в такому порядку: спочатку йдуть вітри найменшенькі — хукавець, розвіймак, за ними грайливець, легіт, далі підуть свіжачок, вітрець, а далі вже вітер, буйний вітер, борвій, вихор, вітрюган, ураган!

Не дай Господи потрапити у вітрюган на червоноградські шляхи! Вже розвіймак дає себе знати тонісінькою-тонісінькою хмаринкою, здатною очі запорошити. А що ж казати про

вітрюган! Дорогу затягає пилюка, вітер вертить, крутить її, шарпає, кидає, розпанахує навпіл і на тисячі часток. В цій колотнечі, коли й світа білого не видно, бабраються люди, рухаються воли, риплять ярма й колеса, гейкають погоничі. Всі в куряві, вкриті нею, обсіпані, притрушені. Ідуть у цій хуртовині паровиці, їм і кінця нема: степ закінчив сезон і вирушає в місто вивершувать справи.

Шахівка серед пісків стоїть. Пісок теж розмелюється під колесами, але не так. І він — сірий. І потерть сіра з нього. І люди в Шахівці притрушені сірим. Вкриті чорноземом степовики тут особливо контрастні. Білі полотняні сорочки мов дьогтем виквацьовані; золотисті вуса стають вороними; чорні ж — перетворюються на шоколядні. Виходять до воріт шахівці, дивляться на вродливих погоничів, а вози все сунуть, сунуть, сунуть! І нема їм кінця! Стараються для Безака, якого в Шахівці Безиком називають.

Сам Безак-Безик, звісно, в Шахівці не живе, може, в Петербурзі, Варшаві, Парижі, кажуть — у нього дванадцять таких якономій, як оце в Шахівці.

Замість Безака-Безика в Шахівці має резиденцію його управитель Матісон Олександр Григорович.

Безак і його управитель Матісон ще існували тоді. Це була страшна сила, але поруч виросла вже нова сила. Наша залізниця Полтава — Лозова. Завжди набиті збіжжям пакгавзи й тисячі вагонів. Елеватор. П'ять величезних вальцьових парових млинів (замість одного колишнього водяного на Берестовій).

На початку нашого віку десь на півдні — в Одесі, чи, може, в Миколаєві, чи у Херсоні стала до ладу джутова фабрика. Випускала вона уже не вузьенькі селянські мішки на два пуди збіжжя, а мірку іншої ємкости — *лантухи* чи ще інакше *чували* на п'ять пудів кожен. До цієї тари потрібно було сили та сили!

І вона з'явилась. Насамперед заворушилася Шахівка. І дивна річ! До того нікому не спадало й на думку, що серед шахівців так багато дужих, можна навіть сказати, залізних людей, спеціальністю яких стало цілоденне порання з п'ятипудовими лантухами. Єдиний ветеран, що перейшов до нового млина ще з водяного млина, дід Пікалов був хоч і бородатий, але з себе низенький, вузькоплечий. Тепер туди посунули такі хлопці, як Кодацькі Трохим і Іван, Полянські Григорій і Дмитро, Зінченки Іван Маркович і Лаврентій Кузьмич, Сенченки Андрій і Савка, Штеменко Свирид, Архип Юрко — Кит по-вуличному, Чорноволи Грицько, Роман, Ларивон... А це ж тільки, може,

п'ята частина шахівського народу в млинах і на залізниці. І які люди! Велетні, красені, Юпітери, Зевси!

Перехилилась Шахівка від Безака до Червонограду. І тут вирости нові люди, стрижені під польку, з поголеними бородами. На лиці залишалися тільки вуси — золоті, каштанові, чорні, нафіксатурені у парубків, чорні костюми з діагоналю, гарні картузи на пружинах, трикотинові пояси в добру долоню завширшки, лаковані чобітки із зборами і на рипах, сатинові сорочки, жилети, обперезані ланцюгом від годинника з важкими брелками. В одружених — широкі, з простої черкасини піджачні пари, юхтові чоботи, сині "циганські" картузики.

В першій лінії цієї млинової гвардії ішли мукобої, такі хлопці, як Іван Кодацький, Архип Юрко, Іван Зінченко... Всі один з одного — сто шістьдесят сантиметрів зросту, сто п'ятдесят сантиметрів в плечах. Їх не брали ніякі гори лантухів, з ними вони освоїлися, як піп з кадилом.

Височезний Савка Сенченко після п'ятнадцяти років праці з лантухами перекосився: праве плече у нього стало нижче за ліве і, йдучи, він "косив" лівою рукою.

А тим, натоптаним, дебелим, чавунним, хоч би що! Ні перекошу, ні косарських навичок!

Мукобої!

Прикутий до риштачка, з якого невпинно стікає борошно, мукобой мусить набити за дванадцятигодинну зміну 130-150 п'ятипудових лантухів борошном, колись по півтори копійки, пізніше по копійці з чвертю за лантух. Мав на допомогу собі товстий мотуз і наглухо вроблений в підлогу стовп. Мотузом кидав наповнюваний лантух на себе і з силою відбивав ногою, щоб лантух ударивсь об стовп. Збоку робота скидалась на танець. Мотуз витримував цей силовий танець з два тижні, потім розмочалювався, розтріпувався, його заміняли другим; мішки теж пробігали один за одним, руки — не мінялися, витримували! Були міцніші за кодолу! Ні в кого не було таких страшних потисків, як у мукобоїв. Стисне — і ти одразу на землю сядеш, встояти на ногах несила.

Але кінець-кінцем і руки в мукобоя не витримували. Зустрів оце недавно Кодацького Івана, мукобоя. Простягає руку вітатися, а в нього не долоня — якесь вітрило. Між великим і мізинним пальцем через усю долоню натяглася шкіряна перетинка — як крило в кажана!

Ах спогади, ах дитячі літа!

Ранок, сьома година, тьопасєш по шосе в тванюці у своє Вище початкове училище, а по дорозі вже торохтять ковані вози

млинових вантажників. Попереду поїхав Роман Чорновіл — Єльчин брат, а та Єлька — красуня, чарівниця, одна на всю Шахівку мала гітару в руках і нею без ножиць краяла хлоп'ячі серця! А хто ж це торохтить ззаду? А! Вихтор Губенко; їх було два Вихтори Губенки, ще й близькі сусіди, то, щоб не сплутувати, одного додатково прозивали Цапом, другого — Губрієм, інтимно — Цапок, Губріяка!

Стою край дороги і, коли Вихтор Цапок рівняється зо мною, прошуся:

— Вихторе, підвези!

— А чого ж, сїдай, Іване!

А коли не Вихтор, то Безродний Іван, Лаврентій Зінченко, Йосип Височин:

— Сїдай, Іване!

Бричка трясеться на камені, торохтить страшенно, але сїдїти не мулько, для цього обидві бокові дошки короба покладені одна на одну, вони пружинять під моєю вагою, м'яко гойдають і не витрушують нутрошів.

Проторохтіли через міст. Вихтор на секунду стримує коней, я зіскакую. Він зараз, спустившись з насипу, покотить у широкі ворота млина, а мені по шосе далі — на Гору і ще далі через усе місто до училища.

На мені не рвані чоботи, сіра формена шинель, пошита, щоправда, на вирїст, формений картуз з кокардою, рисунок якої складено з переплетених трьох літер ВПУ.

Мені пощастило в житті, бо не одне ВПУ на світі. Є багато різних шкіл і училищ. Мої ровесники Губенко Іван, Андрій Птишник, Пилип Зінченко ходять в якономію — економію. Мої ровесники Мирон Пісочин, Федос Соляниця, Іван Бардак (слово татарське, значить гончар), Кирило Скидан, Височин Наум б'ють стежку в парово-вальцьовий, повз який я щодня простую на Гору. Заходять у ворота і тонуть у височезних корпусах чи серед широчезного двору, обнесеного триметровим муром.

Туди ж ходять і жителі Низу — мої друзі Кузьма Кушій і його сестра Маруся, яка згодом разом з Мироном Пісочиним; Федосом, Іосієм Білоконем нароблять шелесту на всю Шахівку, на весь Низ і дістануться навіть на Гору.

Осїнь. Недїля, ніщо не одволікає мене, і я можу досхочу насидїтися над книгою Нечуя-Левицького "Бурлачка". В хаті прибрано, чисто, ще з суботи мама й сестра помастили долівку, поїдводили стїни, посипали долівку білим піском, зранку напекли пирогів, стїл чистою скатертиною застелили. На душі

теж святково. Та й душі нема — забрав її у полон старий Нечуй-Левицький!

Тим часом у сінях шемрання, там темнувало, видно, хтось сторонній клямку шука від дверей. Ось вони відчинилися. Підвів голову — проти мене Пісочин Мирон у святковій одежині, високий, вродливий, якийсь свіжий на диво. Каже: "Збирайся, Іване, ходім до Овсія".

Овсія, вірніше Іосія Білоконя, я, звісно, знаю, але здалеку. Він закінчив Червоноградське ремісниче училище, був дещо старший за мене і тепер працює в міських майстернях, високий, привітний, вже голиться. Голить навіть вуса.

Старший його брат на фронті, у невістки Орини дітей нема, хата простора, вільна. Закапелочок у приміщенні одведено для Овсія, якого Іосієм і називають, а ми — Овсій Макарович. От він за столом, охайний, чепурний, в руках книжка. Це п'єса "Мати Наймичка", складена якимсь Коваленком (були ж тоді і Коваленко-Сьогобочний і Коваленко-Тогобочний, ще й у Полтаві сидів наш, окремий Грицько Коваленко).

П'єса була написана за Шевченковою поемою "Наймичка". Давнє діло! Вже я й не пам'ятаю, як розподілялися ролі. Твердо знаю — саму Наймичку грала Маруся Кушій, дівчатко нашого віку, спеціальністю якої було лагодження лантухів у млині.

Стало відомо в селі, що буде ставитися спектакль. Хлопці й дівчата ходили по хатах підбирати стародавні вбрання. У неділю на призьбі біля Гната Захожая зібралось, як завжди, чималенько людей, говорили про майбутню виставу. Купріян Якович Губенко, батько одного з двох Вихторів на нашому кутку, сказав з неприязню: "Ці теж будуть кумедію строїти з нашого брата, дражнити мужика".

П'єса була сценічна, хоч і дещо сентиментальна, мужика в ній ніхто не дражнив; сидячи в залі, Купріян Якович мовчки втирав сльози; про кумедію не говорив уже. Людей було повно — все жіноцтво та чоловіки молодшого і старшого віку — середнє покоління сиділо на війні в окопах. Вистава була платна, п'ять і десять копійок квиток, увесь збір мав піти на допомогу найбіднішим солдатам — очевидно, завдяки цьому й спектакль був дозволений. Маруся грала так, неначе була для сцени народжена, гра її вразила глядачів, усі плакали, й вона сама плакала.

Цією п'єсою було пробите вікно у світ. За нею пішли інші, в першу чергу "Сватання на Гончарівці", "Наталка Полтавка", а вже по цьому "Сто тисяч", "Хазяїн". Та це вже пізніше, коли грянули події 1917 і наступних років.

Слідом за Марусею в перші лави гравців висунулися Мирон, Федос, Овсій Макарович, Андрій Хоменко. Маруся Шепа і ще двоє; хлопець мого віку, що грав у п'єсі Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці" Стецька, чудесно грав, і трохи старша за нас дівчина, ім'я й прізвище яких забулися, бож літ скільки минуло! На цей час із фронту повернувся Микола Пугач — студент Миргородського художнього училища.

Дивовижні і незрозумілі явища виникли! Мов вибух небаченої сили! Нічого люди не мали — ні освіти, ні досвіду, ні приміщення, ні кошторисів, ні фондів, ні матеріальної частини, ні хоч би сякого-такого завгоспа! Виникала потреба — і одразу ж люди знаходили засоби її задовольнити.

В селі не було жодного художника, навіть звичайного маляра (до повернення Миколи Пугача), а маляр потрібен хоча б для того, щоб найпростіші декорації намалювати. Рами поробив сам Овсій Макарович, полотно з лантухів понатягав з Овсієм Мирон. А хто ж "задник" намалює — небо, тополі, верби, дальні хати? "А давайте я спробую!" — озвався Федос, про якого відомо було, що на своє робоче місце в млиновому зсипищі він ходив повз малярський цех! Узявся і намалював!

З дивним багатством внутрішніх сил доля створила Андрія, згодом Андрія Івановича Хоменка, нашого ровесника, сина слюсаря з економічної механічної майстерні. Літні канікули року 1917. Все повите в блакить, зелень, тепло. Надвечір'я. Тиша. І враз — що там таке? Озивається струнний інструмент, як срібло дзвенить, долітає мелодія вальсу "На сопках Маньчжурії". Хлопці й дівчата вуха наставляють, прислухаються. "Чуєш, Іване, Андрій уже з мандоліною вийшов... Ходім і ми!"

Перший прийшов до Андрія на ганок Корж, дуже вродливий хлопець, якого всі Коржиком називали, в руках балалайка. Корж грати не вміє ще. То байдуже! "Сідай ось отут. Настроювати вмієш? Ні? Дарма!" Вони сидять удвох, морочаться, з'ясовується зрештою, що Корж не дарма балалайку купив! І вже не один — два інструменти з Андрієвого ганку линуть!

Потім прийшли до них з гітарою Єлька Чорновіл і її брат Грицько Чорновіл. Помітна людина оцей Грицько Чорновіл! Середніх літ, жонатий, пшеничні вуса густі до губ туляться; він — скрипка з троїстого шахівського ансамблю, знавець усіх польок на світі, виконуваних з такими кучерями, кучериками, вискоками, виском, що й уявити не можна, як в людини не поламаються пальці! Отож їх уже четверо.

Почався вечір — і ганок гуде! Навколо гравців молодь. Старші з-за воріт визирають. Ну й грають же! Ну ж і грають!

Заосеніло. Почали збиратися в клубі. За клуб правили по черзі приміщення волосного правління, далі крита підкатна повітка в економії Безака, потім якийсь просторе приміщення в пивоварному заводі Вуліха (був у Шахівці такий завод до 1914 року). В сутужні часи клуб тулився в клясах церковно-приходської школи, а далі вже, по всьому — в резиденції управителя безаківської економії — Олександра Григоровича Матісона.

Тож сталося чудо. Ніхто оком не встиг мигнути, як Андрієва оркестра всмоктала у себе ще п'ятнадцять-двадцять чоловік. Балалайки. Мандоліни. Гітари. І ще одна вишколена скрипка — Миколи Ніколаєнка.

Спаде вечір — і в клубі кипить, гуде. В одному кутку Овсій Макарович репетирує п'єсу Карпенка-Карого "Сто тисяч", в другому Андрій Іванович Хоменко муштрує своїх музикантів. Як це він робить? Таж і років йому шістнадцять-сімнадцять, і закінчив лише якийсь сільське двокласне міністерське училище, щось на зразок мого Вищого початкового училища... Що знає він про керування оркестрою? Хто вчив його керувати всіма цими балалайками, гітарами, скрипками? Ніхто! Хто був хлопцеві порадиником як скласти репертуар? Ніхто! Адже й Федоса ніхто не вчив декоративної малювати, адже й Овсія Макаровича ніхто не вчив ставити клясичні п'єси в сільському театрі! Вибух сил людських. Колосальний вибух!

Ще про Андрія Івановича Хоменка. Музикант і разом з тим комічний актор, майже геніальний Гарасько з п'єси Кропивницького "По ревізії", майже геніальний Омелько з "Мартина Борулі". Доле, доленько, скажи, є межа людським силам, коли в людини в грудях палає?!

Отож і "Мартин Боруля", і "Сто тисяч", і Хазяїн", і "По ревізії", і "Сватання на Гончарівці". Де? В Шахівці? Еге ж. В тім і вся сила!

Виліз із забуття й Ївженко Юхим. Розплющили одного разу шахівці очі, а на клубній сцені хор стоїть на сорок чоловік, керує Ївженко, русяво-рудавий чоловічок з пролисиною чи не від дня народження.

Колись, дуже давно жив у Шахівці дяк Клепачевський, заклав сільський хор на дивовижній суміші з Бортнянського й Лисенка, настягав до хору добру купу шахівських хлопчиків; пізніше Клепачевський десь дівся, хор залишив напризволяще. І сталося так, як і набагато пізніше з Федосом. Поставило життя запитання: "А хто з вас, хлопці, хор візьме в свої руки?" І русяво-рудуватий Ївженко обізвався: "Що ж, спробую я!"

Рік 1907, може, й 1908. Осінь, може, й зима. Ївженки з старої розваленої хати перебралися в нову, просторішу. День скінчився, заходить на вечір. На столі восьмилінійна газова лампа, в глибині кімнати палає грубка, біля неї купа соломи.

В снігах звичне шемрання, двері відчиняються, на порозі Іван Максимович Сіренський, бо є ще й його брат Іван Максимович Чорний, або Балковий Іван Антонович, або сусідська дівчина Килина, або Бондаренко Григорій, або Часниківська Оришка... Обсіли кругом стіл. Кому нема місця тут — моститься біля грубки на соломі.

Є в кімнаті святая-святих — кровать. В старій хаті у Ївженків в кутку стояв піл — примістка з дошок; в новій хаті — вже ліжко, дерев'яне. На стіні олеографічні картини. Страшна — "Напад леопарда" на мисливця в човні; леопард вдивовижу в Шахівці, а ще більше мисливець, одягнений, може, за останньою віденською модою. Гарний з рушницею! Дивишся — кров у жилах кипить від збудження. Далєбі художник знав, чим вдовольнить смаки Шахівки! І друга, нестрашна, теж мисливська. Тут уже наш мисливець полює качок, може, й на нашому болоті, на Скапенівці, наприклад. Вирвавшись з-під купини, ошелешено летить качур, мисливець прикипів до рушниці, перед ним пес витягся в струнку. Захопний момент!

Стіна над кроваттю завішена картатою плахтою, над плахтою прибито тонюсінкими цвяшками через паперові подушечки плякат Прилуцької тютюнової фабрики, що реклямує нову марку прославленої своєї махорки — "Наталку Полтавку". Біля вродливої дівчини у вінку намальований пан Возний — тєєто — як його. Все поле пляката взято в рамочку, виплетену з синіх-синіх, мов живих, волошок.

То отам, на тому святая-святих, спершися спиною на обиту плахтою стіну, сидить молодший Ївженко, Іван, з сестрами і братом. А в хаті не вщухає! Сміх, приказки, жарти. Гомін на мить стихає, чути голос Килинчин, мелодійний, ніжний, як свято: "Чуєте, Юхиме Гавриловичу, давайте "Та забілили сні-ніги..."? Бачу проти себе обличчя Григорія Ілліча Балкового, профіль — мов кутий з бронзи, як у Сен-Сімона чи Сковороди. Коли співає, підіймає голову, бере низькі й найнижчі октави, голос рокоче. І не сказати як гарно! Килинчин — заливається, з ним спітаються голоси Григорія Бондаренка, голоси братів Калюжних, отих обох Іванів, голос Дениса Никифоровича Марченка. Коли ж тут Семен Височин, тоді хата на едем Божий скидається. Семен Васильович Височин у свій час змагався з Іваном Семе-

новичем Козловським, з Бадридзе, з Лемешевим і коли, може, й не перемиг, так і не піддався!

Хата такої напруги вже не витримує, голоси вириваються на захатні простори. Осіння вечірня мла, коли людина не знає, що робити з собою, стоїть біля воріт живого життя, наслухає... І враз — що воно там у Ївженка? Співають? І знову двері — рип! рип! рип! Вже й на соломі біля грубки місця нема. Дарма! Є ще святая-святих малих Ївженят. "Посуньсь, Іваньку!" Рипнули дошки на кроваті, і вже тут сидить Петро Коломиєць, якого так ніколи й ніхто не зве, бо має звучне вуличне прізвище Гусак. Петро Гусак. Біля нього знайшла місце Безроднівська Палажка, Мотря Губенківська, по-вуличному Коза, це сестра Вихтора Цапка. Відсувається до самої стінки малий Ївженко, Іван: дивиться, вбирає в себе все, що діється в хаті — навіть через шістдесят років згадає про це!

Клепачевський, Ївженко... Та хіба тільки вони до репертуару сил докладали? А дівчата? Край наш не тільки пшеничний, але й буряковий. Бурякові плянтації простяглися від Шахівки на кінець світу — до Полтави, до Харкова і ще бозна-куди! Яких тільки пісень не напривозять звідти дівчата додому! І як за сезон повиробляють собі голоси!

Пісня в Шахівці несе в собі три окремі моменти: хор в усьому наявному складі і з нього виокремлені дві солістки, одна та, що *заспіває*, а друга та, що *выводить*. От і закорінився у шахівців святий звичай прислухатися насамперед, хто з дівчат і як саме заспіває, хто — виводить. Це окремі партії, окремі й виконавці потрібні для їх здійснення. Не всяка Марусиночка може так як слід зробити заспів, не всяка Настуся здатна з належною красою і вивести. На це треба особливий таланти, особливі здібності. Робили і роблять це наші, шахівські прославлені Лариси Руденки, Євгенії Мірошніченки. І про них довго живе слава. Вже дівчина й заміж вийшла, вже й на вулицю їй не ходити, а люди, збившись біля призьби купкою, вслухаються в далеку пісню, думками поділяються: "Це ж Луцьківська Марта виводить. Гарно ж, тільки за Прихідківську Ольку не візьме. Ота виводила!" Наша баба Харитина, вже яке старе було, а почувши, що дівчата під шелюгами обізвалися, береться швиденько на призьбу — послухати, як Ольга виводитиме! Слухає, головою киває, каже, було: "І раю Божого не треба! Що вже гарно то гарно!"

А біля них, держачися матері за спідницю, стоїть мала Ївженкова тума, отой Іван, слухає, все вбирає в себе. І через багато-багато років, прислухавшись вже не до шахівської тиші,

задумається, згадає ту Ольку, як виводила вона, йдучи шелюгами із поля, і тихо-тихо зідхне. За чим? І чого? Бозна. За неповоротним, може, минулим.

Хлюпнуло з цього дівчачого моря Ївженкові в хор, і як він заквіт, як відмолодився, сорок, п'ятдесят чоловік на сцену виходять! Боже, світе! Які концерти відбувалися, які вечори! Гримить оркестра Андрія Хоменка, підпирає її хор Сенченка Юхима — Ївженка, далі на сцену вийдуть дурний Стецько з Гончарівки, невмируща баба Риндичка, трагікомічний Мартин Боруля, в образі якого буде шаленствувати Мирон Пісочин!

Заля як вулик теплом переповнена, не добереш, де люди шахівські, де люди Карпенка-Карого. З Ївженкового патерчати Івана виріс здоровенний понурий телепень, сидить у суфлерській будці, дивиться закоханими очима на обидва оці сплетені в один клубок світи, на цей міраж, що пахне людськими стражданнями, клопотом, дурістю.

Що ж, зникніть, привиди минулого! Перед нами реальна Шахівка через десять років по тих подіях.

Тут діється те, що й на станції Червоноград: на вулицях повно молоді, а знайомих нема. За десять отих літ усе змінилося. Жодного знайомого молодого обличчя! Навіть собаки в нашому завулку інші. Де дівся Тишківський блакитно-кудрлатий Китай? Не чути й Сенченківського Мухтара. Не обзивається дзвінкоголоса Губенківська Жулька. Ті бігали по вулиці вільно. А ці... чуєте — дзвякають ланцюги, з двору чути приглушений лев'ячий рик. І ворота вже не такі, як були колись — сяк-так збиті з п'яти ворячок, а брами, городжені з нового шелюгового сторчу! Село неначе і не зсувалось з місця, а як просторіше стало у ньому! Ще стоять старі халупи у Корнієнків, Губенків, Калюжних, але що то за ними в глибині двору громадяться? Комори? Стайні? Клуни?

У Ївженків серед двору круто викладені стоги. Світлий — житній; темно-золотавий — пшеничний; у третьому складений ясно-золотистий ячмінь. Усього кіп вісімдесят-сто. І в Корнієнків. І в Губенків! Під повіткою дзвякають залізними вудилами коні, двоє. Ага! Ото он Гнідко, а то Чала кобила, здорова, як два воли, спина луком вигнута вгору. Де чорт не справиться, туди підпряхіть Чалу кобилу! За повіткою стайня, за стайнею ще якась будівля. Комора? Корівня? Атож!

І все — як завжди у Ївженків! В земних справах у Ївженка, а надто в дворі — безлад, чорт батька зна що! Коли б не Палажка Олександрівна, то, певне, там вовки вили б! Ота рудувато-русява Юхимова голова жила зовсім іншим законом. Яких тільки пісень

Ївженко за життя не наслухався, і все, що почує, — у скриньку. А скринька в нього, хоч і не рясно чуприною вкрита, — містка. Що потрапило туди, то вже нікуди не дінеться. Лежить на своїй певній полиці. В разі потреби, простягне руку, з полицки дістане: "Вам 'Брала дівка льон та ще й зелененький"? Чи про чорноморця, який з походу йде ще й семеро коней веде? Може, 'Та й нема гірш нікому, як тій сиротині'?"

Коні. Двос. В корівнику шелестить кукурудзяним листям корова; ось підкатний сарай. Віз. Плужок. Борони дерев'яні; за сторчиною істик чорніє, збоку — батіжок.

Це ж чий, Ївженятин, Ївженків двір? Ні! Таких вже нема в Шахівці. Тут Сенченки живуть. І Тишків вже немає — Корнієнки. І Гусаків теж — Коломиїці. Та навіть халупи Гусаківської не видно! На новому тічку ближче до лісу стоїть нова хата. Поставив Петро Сильвестрович (Сіліверстович) Коломиєць, он він на току — коток кінчає вирубувати.

В давню давнину молотили шахівці, як і скрізь на світі, — ціпами. Років за п'ять перед початком війни 1914 — 18 років тут з'явилися кінні молотарки — на четверо, на шестеро коней! За час війни молотарки повиходили з ладу, та й мало їх було. Тоді ото з Таврії вдруге в Шахівку прийшла новина. Першу, як уже відомо, приніс Нестір Степанович — мовиться про його хату, побудовану з саману з мінімумом дерев'яних конструкцій. Друга таврійська новина — дерев'яний коток з функціями молотарки. Щоб важка дерев'яна колода краще вимолочувала — її зубцювали. Коток котився і, мов великий трибок, стрибав з зубка на зубок і, б'ючи по колосках, вимолочував їх. Рушійна сила в системі — Гнідко. Сидить на Гнідому якесь Іванча, до задуріння вимахує батою, гукає: "Но! но! но!", — рухаючи нове село у нове майбуття!

У нове майбутнє.

Дома вже сплять. Сиджу на колоді, ніч, прозора темність, місяць за хмари забився. З нечаївських дальніх кутків ще долітають запізнілі пісні. З напівтьми тінь виходить вся в неясності, наче привид. Це баба Ївга, що дала нам в дорогу своє ім'я: Ївженята, Ївженюки, Ївженки. Висока, заклопотана, занурена в себе. Чую — співає: "Зірвемо цвіт мачинковий!" Це переклад на її мову церковного піснопіння "до-рино сима чинми" (з "херувимської"). Все життя ходила в церкву, хрестилася, Богу молилася й ніколи й не здогадувалася, що від дня народження була язичницею, для якої цвіт мачинковий заступив усе, чого її намагалася навчити церква! І як же сказано! Цвіт мачинковий! Цвітопоклонниця, може, й поетеса, хто її знає! Сідаємо поруч. Кажу:

”Розкажіть, бабусе, щось таке, в чому б була квінтесенція вашого життя”. Мовчить, потім починає розповідати:

— Ходили ми всім селом на панську роботу. В поле рушали до схід сонця і кидали сапки, як воно вже заходило. Над людьми стояв прикажчик Ладимиренко. Щоб менше з нами морочитися, він чинив собі так: хто запізниться — карбачем! І бив так, що ще з ночі схопишся, щоб на роботу не спізнитися. Так ото потрапила і я йому в руки. Приходжу на роботу неначе і вдосвіта, а біля контори вже нікого нема, люди дістали наряди й порозходилися. Іду ні жива ні мертва, іду й плачу. ”Чого рюмсаеш?!” — кричить. Я стою, трушуся, як в пропасниці. А він: ”Чого стоїш?! Підходь сюди!” Підходжу. ”Ближче іди! Ще ближче!” Підійшла, то він як оперезав мене карбачем раз, потім вдруге, так сорочка і лопнула. Кров цівкою б’є. Стою, ще гірше плачу, рідну неньку згадала: ”На що ти мене на світ породила!” А він: ”Іди в конюшню, гній викидай, а після обіду підеш жати у поле. Вже жнива почалися”.

Ну й рушили жати. Прийшли на місце. Серед степу стоїть гарба, на гарбі солома. Оце тут і є лагер. Тут всі й спинилися. Молодиці з граблями, косарі з косами. Прикажчик розмірив поле і каже: ”Перший десяток ідіть на ті гони, другий — на он оті, третій — на своє місце”. Далі каже: ”А ви, в’язальниці, ховайте своїх дітей під гарбою у холодочку!” Ну й пішла метушня! Хто прив’язує свою дитину по цей бік гарби, хто — за гарбою. Захожаїха, баби Харитини мати, забила кілочок далі від гарби, за поперек прив’язала свою дитину до того кілочка та й іде на покіс, а дитина зостається сама, на сонці, півгола. Сонце пече, діти плачуть, поодв’язуються, розповзуться на всі боки, яке зашморгнеться, кричать на весь степ. А мати не смій підійти! В обід кинуться до них! Підбіжить та й не пізнає своєї дитини, воно вже й не хлипа, тільки ротом зіпає. Плачуть бідолашні матері, а заступника — нема. Бог високо, цар далеко, батіг найближче... Отак-то...

Ну, от. А тебе вже в поле під гарбу не носили. Дома прив’язували під коморою, в холодочку і не на стерні, а на ряднинці повзав. Та й не сам. Мухтар-собака розумний був, нікого не підпустить. Ну, плакав, звісно, кричав, поки мати з конопель не повернеться, а накричався — заснеш. І знову не сам. Мухтар не відступить від тебе. І півня, і чужого собаку, і скотиняку віджене. А що лоша Прихідьківське по лобі вдарило, то це вже пізніше, як ходити навчився. І добре, що лоша́ті під ноги підліз, а не кобилі, там таке дурне створіння було... Такий товстенький та вайлуватий був! Жуйки вже з чорного хліба мати

не давала, а все бубличка та бубличка, то й сам такий білий та гарний виріс...

Комплімент, вірно, але від бабусі. А бабусі й дідусі ще й не на такі компліменти здатні. Може, більшість з нас і на ноги сп'ялися саме тому, що біля нас бабусі були...

"Ну, я ж піду сину, прощай". — І віддалилася у нічній імлі. І за нею шлейф пісні потягся: "Зірвемо цвіт мачинковий..."

За нашим городом луки. За луками луг.

І має цей луг одну чарівну особливість. Коли стати на найвищій точці двору й гукнути, звук, долетівши до луку, вдариться об його чорну стіну, одіб'ється від неї і полине назад на наш горб! І краса, і чудасія! Стоїть, було, біляве бублешне хлоп'я, ойкає і прислухається, що з того буде. Мати обзивається з хати: "Та годі тобі вже ойкати, хай тобі, аж голова болить!" — "А ви, мамо, станьте, послушайте, чуєте, як луна звідти летить, кричить: "Ой-ой-й!"

Кажу їй: "Сідайте отут, коло мене, мамо. От бабуся розказала про квінтесенцію свого життя". — "А, синочку! Вона ж ще з кріпосного права вийшла. Їй є що розказувати. А що розказати мені? Так що й нічого. Як стало десять років, пішла в якономію. Ніхто, сину, в тій якономії не бачив добра. Не бачила і я. Як підросла і стало чотирнадцять, зустріла на базарі нашу маму генеральша Кірякова, спитала, скільки мені літ. Мама кажуть: "Та вже чотирнадцять". — "То ти, чуєш, приходи з нею, може, нянькою до внучка візьму!"

Того внучка звали Василько. То я біля нього й нянькувала, поки заміж не вийшла. Генерал старий, плохий уже був, генеральша була гарна, добра бабуся. Молоді — в Полтаві, Харкові жили, неначе й не їхня дитина той Василько.

А то раз гуляла з Васильком у скверіку Чернявського, коли йде назустріч наш шахівський парубок Ївженко, Юхим, він тоді в земськім саду робив удень, а ввечері приходив співати в собор. Такий із тебе вилюднілий, тільки пізніше додивилася, що з лоба весь лисий, а тоді в картузі був, не побачила. "Приходь, — каже, — в собор сьогодні, там гарний концерт буде, співатимуть наші шахівські хлопці — Калюжнівські Івани Сірий і Чорний, Балковий Іван, Балковий Грицько, Денис Марченко, Семен Височин".

Отак і познайомилися ближче. Вечорами зустрічалися, а напровесні бавилась якомсь з Васильком у сквері, коли гука генеральша. Прибігла, аж у кімнатах Гнат Захожай, Прихідько Іван. "Чого ви?" — питаю. "Сватати тебе прийшли". — Від кого ж?" — "Від Юхима". Ну й побралися.

А як перейшла до баби Ївги в хату — неначе в холодну воду вскочила. Батько твій усе в саду та в саду, на співці та на співці, а ми з бабою Ївгою, а в бабі Ївзі сто кіп чортів сидить. Висока, худюща, люта, хай їй все на страшному суді проститься. Розтоплюю в печі — не так. Накришу буряка до борщу — не так. Візьмуся білизну золити — не так! І все не так, і все не туди! І все лається, лається, напхана лайкою так, через верх прохоплюється. А я все мовчу. Не дай, Боже, обізватися! Так і накинеться, відьма, прости Господи, сута відьма! Прийде батько з роботи, ляжемо спати, а вона й тут знайде причину кістки мої перебрати. Гляне на піл, де ми лежимо, і засичить: "Гляньте! Сама лежить, як гора, а мій Юхимко, як скіпочка!" А тебе любила, мазунчиком був у неї, тільки бублика за покорм не визнавала, до житнього хліба тяглася. Каже, було: "Сім дочок як сім лялечок і сина-сокола житньою жуйкою вигодувала і нічого, слава Богу, живуть! Й Івасик житиме!"

І вижив я.

ПОЕЗІЇ СТЕНЛІ КЮНІЦА

В перекладах Богдана Бойчука і Вольфрама Бургардта

Стенлі Кюніц, провідний сучасний американський поет, народився 2 липня 1905 року у Ворсестер, Масс. Перша збірка його поезій Інтелектуальні речі була видана 1930 р., друга — Пашпорт на війну 1944 р. Вибрані поезії 1928-1958 принесли Кюніцові престижову нагороду Пюліцера і збіркою Пробне дерево (1962) він здобув широке визнання.

З оцінок американських критиків варто привести такі висловлювання:

"Кюніц проявляє технічну віртуозність в усьому. Щобільше, свій бездоганний і радше ляпідарний стиль вміє він застосовувати до найфундаментальніших тем та емоцій" — Річард Вілбур.

"Я подивляю сувору символічну силу Кюніца... Зібрані ним 1958 року його поезії за тридцять літ вразили мене своєю важливістю далеко більше, як будь-яка нова збірка молодого автора. У своїх останніх віршах Кюніц знову підноситься понад голову, перевищує себе, старе залізо доводить до білої розжовреної простоти. Не можна звати людини, яка росте, старою" — Роберт Ловелл.

"Кюніц гостро й болюче відчуває, що значить бути людиною в цьому столітті... Він має сміливу драматичну уяву, яка вичавлює значення з безнадійного і тяжкого матеріялу. Може прорватися справжньою емоційною силою" — Теодор Реске.

"До якої б теми не повернув Кюніц своєї майстерної уяви і не застосував своєї віртуозної техніки, — створена ним поезія досягає найвищого рівня" — Ралф Й. Мілс, мол.

Творчий шлях Стенлі Кюніца був довгий і, як на поета "відворотний": починав він скромним і незауваженим поетом і

Стенлі Кюніц

став широковідомим і загально визнаним майстром. Сьогодні Кюніц відомий, як приятель молодих американських поетів, прихильник російської і вистанне української літератур і як людина, що радо простягає допоміжну творчу руку іншим поетам.

Включені в цю добірку п'ять перших поезій Стенлі Кюніца перекладені Богданом Бойчуком із збірки Вибрані поезії 1928-1958, чотири останні переклав Вольфрам Бургардт із збірки Пробне дерево. Друкуються ці переклади за дозволом автора — Стенлі Кюніца.

По цьому місті, де згорає хмара,
Я волочу в мішку життя прожите,
Тиняюсь голий, чорною жагою
Збунтованої крові битий.

Отут я під могутніми дверима,
Де молодість моя лягла в різьбу,
Мов меч, підношу кість своєї смерти, —
Б'ю нею раз, і більш не б'ю.

Завіси стогнуть: ринуть форми,
Стрясають вирваним ім'ям у тінях.
Стою на чорному порозі й бачу
Початок і кінець в обіймах.

ПРИСМЕРК

Чекаю. Глибшаю в кімнаті.
А ситі леви сходяться в кутах,
Де засинають, никнуть. Адресата
Незнаного чекаю так.

Вікном спливає час, а день
Останню кров на дошку ронить.
Зібгавшиися (прозорий сірий) міль
В промінні заходу холоне.

Сідає на стемніле серце,
Яке не медом скапує, пробите,
Та кормить руки, кормить губи.
А за дверима — місяць, вітер!

Я чув оманний пульс землі,
 Століття цокали спроквола.
 Господня тиша вдарила: Святе
 Незаперечне Слово.

Гіркий обіцяний це день,
 Волочу крила по дорозі,
 А голова на таці, — меч
 Закопаний у розум.

Піду я по зористій ріні,
 Заглиблюся в моря вогненні.
 Я, Іскарйоте, може вернусь,
 Та не чекай на мене.

ЯКА ДОВГА НІЧ?

На ковадлі любови коване тіло моє.
 Байдужий в байдужім повітрі
 Кружляю, втягаючи зоряний простір.
 Ніхто вже не любий мені,
 Найменше я сам, що знеміг уночі.
 Покинути б торбу костей,
 Ходити б між ранами світу, без співчуття.

POSTSCRIPTUM

Дорога, крутими манівцями долі,
 Городами, в яких цвітуть потвори,
 Я поспішав сюди. За мандрівцем
 Услід маршує ліс, бігучі трави
 Ступають легко по кинутих костях.
 Це небезпечний шлях, без вороття.
 В скляній в'язниці споглядання
 Я втікачем від поступу стрибаю
 В аналітичнім танці на гіркій
 І гострій голці віку, що жорстоко

Проходить через тіло, аж проколе
Кипучий мозок, здерши сірий тумор
Життя разом з його барвистим світом.
Я втратив, вигравши, і вже не віграю,
Хіба у втраті. Дімчате минуле
Не випарує, змішане з вітрами,
В ясне повітря. Хай життя фальшиве, —
У персні пастки кров ще пам'ятає
Тремтіння на устах; а дотик рук
У сні свідомости — немов причастя;
І точне серце б'є ім'ям любови.
Ще трішки заспокоювала думка,
Що, хоч не висидить яйця цей Фенікс,
Його лірична сповідь збережеться
У племенах духовного потомства.
Я трішки заспокоювався теж
Розмовою зі смертю тихоокою,
Невичерпною матір'ю нас всіх,
Що вірна ще своїм слухняним дітям.
Я був в оточенні блідих абстракцій,
Що сходяться поміж убивчих стін;
Та здушує мене кімната, дім
Дме холодом на сміливу надію.
Не заспокоять голоду солодкі
І неможливі яблука Сезана;
Не відзветься голова жіноча
(Пікассо) — лиш тупі повільні очі
Спивають світло в млявім животінні.
О, дорога, ще можна день і ніч
Кохання звати й не знайти потіхи.
Бо значення грудей чи уст — ясне,
Що значиш ти мені — умите кров'ю,
Заплутане, мов ясне ниття сну.

КОРОЛЬ РІКИ

Якби вода була досить прозора,
якби вода була спокійна,
але вода не прозора,
вода не спокійна,

60 Якби дано тобі знання,
та його не дано,
бо мембрана затьмарена
самообманом
і перламутровий образ пливе
крізь текуче дзеркало,
ти б заскочив себе
у тій іншій плоті,
тяжкій молочком,
у кривавім пориві до греблі,
що пригублює млосну заводь.

*Йди. Купайся в цих водах.
Множися і вмирай.*

Якби дано тобі силу
вирватись із своїх клітин,
але уява знемагає
і двері чуттів закриваються
перед дитиною в душі,
ти б зважився перетворитись,
так як тепер переходиш
у форму, якої жахаєшся, —
поза межі людського.
ти побачив би:
вислизнувши із шкіри,
ти пробираєшся вверх течією,
плескаєш, лясаєш,
мечешся
через скелі,
аж червониш їх
скривавленим червом:
метр м'язів пружинних,
розпружених —
звивисте Я.

Тебе пожирає сухий вогонь.
Товщ капає з твоїх кісток.
Линяють флейти твоїх зябр.
Ти став королем паразитів.
Великий годинник твого життя
сповільнює свій хід,
і маленькі годинники поспішають без ладу.
Для цього ти народився.

Ти волав у вітер
і чув відповідь вітру:
"Я дороги не вибирав,
дорога вибрала мене."
Ти спізнав смак полум'я в роті,
аж язик твій спух і зчорнів
пророчою радістю:
"Палай зі мною!
Єдина музика — час,
єдиний танець — любов".

Якби серце було досить чисте,
та воно не чисте,
ти б признався,
що нічого тебе вже не силує,
що нічого
не встояло,
тільки туга й жадання,
двоєдина драбина
між раєм і пеклом.
На порозі
останньої тайни,
у жорстоку тотальну годину,
ти глянув в очі
свого тваринного єства,
імлісті божевіллям,
і ти кажеш,
що він не зламаний, що він триває,
пружистий і міцний
в осяяному стані,
вічно приймаючи в спадок солоне царство,
з якого вигнано його
навіки.

Примітка:

За два тижні від того, як він покидає океан, щоб поплисти вверх річками Північного Заходу до своїх нерестовищ, стрибучий тихоокеанський лосось дегенерує й перетворюється в "постарілу, безбарвну і майже неживу рибу". Цей самий геріатричний процес триває в людей якихнебудь двадцять до сорок років.

Його картини темнішали з кожним роком.
 Вони заповняли стіни, вони заповняли кімнату;
 вкінці вони заповнили весь його світ —
 усе крім захвату.
 Коли голоси погасали, він бігав слухати
 подряпану душу Моцарта
 в безконечнім круговороті.
 Туди і сюди, туди і сюди
 він вештався по заляпаній підлозі
 і меншав розміром щоразу, як обертався
 у пастці монументальної порожнечі,
 виливаючи шал на своїх супротивників.
 Нарешті він взяв у руку ножа
 і з замаху протяв собі вихід
 між рамами своїх високих декорацій.
 Крізь діри пошматованого всесвіту
 перша невинність і світло
 вливалися повинню.

СИСТЕМА

Ця наволоч, що пре крізь браму
 лавіною підлот і зрад,
 виходить
 як Державний Лад.

ПІСЛЯ ОСТАННЬОЇ ДИНАСТІЇ

Читаючи Лі По,
 як "персиковий квіт пливе за течією",
 я думаю про тебе,
 бо ти була така схожа
 на командира Мао,
 стать, очевидно, змінена,
 і фігура — щупліша.
 Кохати тебе скидалось
 на партизанську війну.

Через твій прудконогий геній
жодна Восьма Похідна Армія
не мала плинніших ліній,
наступала з легшим обозом
і скубла так перевагу.
Навіть з твоїм маленьким хворим серцем
ти обертала прощання на танець.
У холодні весінні дощі,
коли ти підвела мене востаннє,
я вже розтратив був усе
крім червоних слів олівця
про характер ворога,
як ламати домовлення,
поборювати нас
не силою,
а слабкістю своєю,
вбивати
не здоров'ям,
а своєю недугою.

Кицю, дряпіжко, синьоока лошице,
ось нова записка, яку я хотів би
пришпилити на твоїх дверях,
хоч я спізнився на десять років
і тебе ніде вже нема:
Скажи,
ти все ще володарка долини,
які трофеї тепер спливають річкою,
чому ти змусила мене чекати?

РОЗПОВІДЬ ПРО БАЧЕНЕ І ПЕРЕЖИТЕ (II)

Анатоль Радигін

А ще вигадали чекісти додаткове знуцання над національними почуттями неросійських в'язнів. Раз на місяць, а на "суворому" режимі — один раз на два місяці, — арештантові дозволено написати на волю єдиного листа. І для тих, що пишуть по-російському, це завжди душевні тортури: сувора цензура, неможливість щось висловити, щось повідомити, не говорячи вже про інтимні душевні почуття, які навіть не вкладаються на папері, бо не хочеться їх розкривати перед нечистими й байдужими поглядами цензорів. Неможливо відгадати, що може здатися підозрілим чи закараним. Першаліпша фраза може бути витлумачена як розголошення режимних таємниць; кожна цитата — як гасло; кожний огріх супроти стилю чи граматики — як шифр. Листа відправлено. А потім тиждень, два, а то й більше ніхто не знає навіть, чи лист уже вийшов за тюремні стіни. І ще кілька тижнів чекаєш, чи не кинуть у "кормушку" твого листа, запльованого, осміяного, заяложеного чужими руками, а разом з ним і — розгублені, перелякані, повні сліз листи й телеграми з дому: "Де ти?" "Що з тобою?" Тебе, а ще більше твою матір, твою дружину, твоїх дітей вправно, невідступно, невмолимо мордують ці інквізитори.

Але тим, що пишуть не по-російському, стократ гірше: їх листи спочатку відправляють не за адресами, а в їх далекі "столиці" (Київ, Тбілісі, Таллін). Потім тією ж далекою дорогою повертається лист і офіційний переклад. Далі, якщо тюремщики вирішують щось вимазати, лист знову повторює той самий шлях (Володимир — Київ — Володимир), завдання — "ідентифікувати в національному тексті повідомлення, які не належить висилати". І тільки потім, досхоочу натішившись, виморивши й вимучивши

висилача й адресата страшною невідомістю, вони відправляють спотвореного, запізнілого листа на українську, вірменську чи лотиську адресу... Від двох місяців до півроку блукають ці знекровлені вістки з казенного дому до казенного дому. "Пишіть по-російському!" І як вимордований націоналіст відречеться від багатолітньої принциповости й напише листа по-російському, він може дійти навіть скоріше, ніж лист калужанина чи москвина.

На побаченнях — те саме. "Говоріть по-російському!" Перша-ліпша неросійська фраза — і побачення з старою матір'ю негайно й невмолимо переривається.

"Говоріть по-російському!" "Пишіть по-російському!"

Мені довелося давати свідчення найдосвідченішим європейським і заокеанським юристам. Я був приголомшений, коли по розповіді про все це вони, здвигнувши плечима, констатували, що цензура передбачена нормальним правом і що всі наші муки з причин "поштового" знущання навіть не можна висловити як закид нашим тюремникам...

Звідки зрозуміти тим, безумовно чесним юристам, що звикли до гласности судової й нетаємничости пенітенціарної процедури, що призвичаєні до разючої трудности випросити у прокурора ордер на арешт чи обшук при найменшому сумніві в його законності, що призвичаєні до оточення в'їдливої й всюди-сущої преси, — звідки їм зрозуміти всю глибину й біль тортур, в які більшовицькі тюремники перетворюють перший-ліпший "режимно дозволений" акт!

Ми не раз натикалися в листах на забуті цензором рапортики курсантів-тюремників. Школа знаходиться тут таки, при тюрмі. Майбутні оперуповноважені й начальники режимів практикуються на "цензорській роботі". Серед них молоді люди всіх національностей, у тому числі й української. Я вже не кажу про те, що кожна ледь-ледь грамотна людина спроможна зрозуміти зміст сказаного по-українському. При наявності таких і в такій кількості сумлінних цензорів не треба було б пересилати листи до Єревані, Риги чи Ташкенту. Але саме в цьому й міститься мудрість імперського виховання — змусити віруючу людину блюзнірствувати, єврея — хреститися, колишнього есесівця співати "Бухенвальдський набат", національного патріота — писати листа мовою гнобителя.

■

А ось другий штрих, далекий від політики, а, може, і не зовсім далекий.

У 1972 році, коли я виходив з тюрми, таборовий спорт ніби

вимер. Лишилися пустою футбольні поля, на залишених баскетбольних майданчиках ліниво перекидалися м'ячем 3-4 ентузіясти спорту. Ніхто не заливає ковзанки зимою, хоч ні футбол, ні ковзани не заборонені, а молоді в таборах так наче аж побільшало.

А спочатку, ще в шістдесятих роках, я застав досить бурхливе спортове життя. Організувалися національні команди, влаштовувалися матчі, складалися на самодіяльні призи й нагороди (в основному ласощі з посилок). Кожна команда мала своїх уболівальників, і весь табір чекав недільних змагань. А видовища були захоплюючі. Недостачу їжі компенсував молодий ентузіазм, фізичне виснаження — техніка. У деяких командах траплялися гравці, що раніше прикрашали обласні й республіканські команди. На майданчику в'язні часто забували своє становище, екстаза гри, галас на трибунах повертали їх ще в недавню, повну енергії молодість. За суддівськими столиками сиділи судді, іноді республіканських, а іноді навіть — міжнародних категорій.

У баскетболі основними суперниками були дві команди — литовська й російська. Литовці покладалися на свій натиск і вміння плигати, у російській команді грали два досвідчених майстри спорту. А в футболі серед численних команд звертала на себе загальну увагу боротьба двох головних команд — команди "Дружба", що складалася поза національними рамками і мала в своєму складі відмінних "солістів", і українська, у якій грав тільки один майстер. Одначе, по двох-трьох роках приблизно рівної боротьби українці почали все більше набирати переваги. Це не випадкове, інакше не варто було б про це саме тут і писати.

У команді "Дружба" багато залежало від настрою. На її лівому боці грав Анатоль Накашідзе, елегантний і динамічний грузин, колишній професійний танцюра. Центр нападу — Володимир Бенкович, колишній моряк з танкера "Туапсе", виконував клясичні сольові "проходи", демонстрував могутню силу гру, а його інсайд, колишній тренер, безрукий естонець Уйбо, з 30-35 метрів безпомилково забивав у браму нестримними гарматними ударами. Воротар цієї команди, викладач німецької мови, ухитрявся виловлювати, здавалося, безнадійні м'ячі. Українська команда грала рівно і захищалася спокійно. Нехитрі, але чіткі подачі, добре вироблений почерк нападу, без солістів і, здавалося б, без блиску. Але якось так траплялося, що десь у середині гри хтось у команді "Дружба" на когось огризнувся, хтось знервувався, хтось закинув щось іншому, і команда починала розпадатися на очах. В останню секунду

чомусь починали прогавлювати м'яч колишній моряк і колишній танцюра, починав "мазати" повз браму могутній естонець, і даремно метушився по полю колишній кримінальник на прізвище "Лошадь", не дуже технічний, але здібний протягом 90 хвилин ганяти з шаленою швидкістю по всьому полю... А українці продовжували так само рівно й незворушно накочуватися на браму, і елегантний, тендітний Віля праворуч, а квадратний, міцний до незграбності Ярема ліворуч заганяли м'яч за м'ячем у браму корифеїв. Без блиску, але чітко й упевнено.

В українців був один майстер, єдина людина, що майже не робила помилок, єдиний, хто не грав "для публіки". Я не пам'ятаю його прізвища, весь табір звав його просто Мироном. Трудно спортсменам стриматися від нападів зрозумілого честолюбства. Всі знали, що він може бігати не гірше "Лошаді", бити майже з такою силою, як Уйбо, плести "віденські мережива" не гірше, ніж Накашідзе. І все ж він протягом усієї гри лишався позаду, на скромному місці центральної оборони, майже не пожинаючи лаврів удатних і навальних бомбардирів. Він диригував своєю командою спокійно й стримано. Не робив найменшого закиду винуватцеві, стримано схвально підбадьорював удатного, а сам — завжди в праці, яку помітить лише досвідчене око. Не даремно жоден з гравців його команди не говорив "я", а лише — "ми"; не даремно, коли чекісти заборонили литовцям форму з національною емблемою (силуета вовка, що виє), а українцям — жовто-блакитні кольори, з усіх багатокольорових форм Мирон обрав найскромнішу: сіро-зелену.

Він був справжнім джентлменом у спорті, і його команда трималася й по закінченні гри по-джентлменськи.

До речі, пліч-о-пліч з Мироном, на правому боці оборони, так само скромно, але вперто й невтомно тримав оборону української брами мій давній товариш, нині один з найбільш зненавиджених чекістами — автор книжки *Мої показання* Анатоль Марченко.

Повну "шпулю" радянської розправи розмотав Володимир Буковський. Два роки тюрми, п'ять років табору і п'ять років заслання — ось який термін дали більшовики людині, що насмілилася заглянути за лаштунки їх зловісних "юридичних" і "медичних" вистав.

До довгого списку цих "караних божевіллям", крім Зіновія Красівського, можна зарахувати ще й Йосипа Михайловича

Терелю. Молода людина народилася й зросла у ті дні, коли на його рідному Закарпатті вже відгриміли останні постріли з останніх бункерів... Як і інших хлопчаків, його вчили вже в радянській школі, як і інших, намагалися зробити "нормальним" "советским человеком". Його батько прожив складне й суперечливе життя, страждаючи, то вступаючи до комуністичної партії, то виходячи з неї, голодуючи то в німецьких, то в радянських концтаборах, весь час душею роздвоюючися між комуністичною ідеологією й українським патріотизмом. Таке безкарно не минає. Він почав пиячити і перетворив на пекло життя своєї дружини й трьох малих дітей. Але в його старшого сина Йосипа відродилося непогамовне бажання продовжити ту героїчну, а в його очах і романтичну боротьбу, яку більшовики шойно потопили в крові. Він намагався мірою своїх хлоп'ячих сил організувати молодецьку групу, влаштувати таємну лісову базу, роздобути зброю. Чекісти намагалися його переконати, налякати обшуками й арештами, але трудно було залякати юнака, що виріс у родині, все старше покоління якої було розстріляне: одні — німцями, інші — росіянами, треті — угорцями. Нарешті, його заарештували й заслали в табір за "крадіжку зброї". І почався для Йосипа безперервний ланцюг утеч і переслідувань, умовлянь і биття.

Я познайомився з Йосипом на 19 таборовому відділі Мордовії. Чорнявий, сухорлявий, рухливий, як живе срібло, він ходив по зоні, спираючися на палицю, і дослівно випромінював ненависть до тюремників, ненависть до ворогів і до тих, кого він вважав ворогами, іноді помилково... Мені довелося бувати з ним у трудних і небезпечних ситуаціях, і хоч він не всюди виявляв належну витримку, його сміливість і рішучість були завжди поза сумнівом. Ми потрапили до Володимирської тюрми разом, але шойно за два роки опинилися надовго в одній камері. Я знав його незрівноважений характер, його рішуче непримиренний антисемітизм. Усі добре пам'ятали наші з ним запальні суперечки, що доходили до взаємних образ, суперечки, стосовно питань політики й історії наших народів, і природно ніхто (і ми обидва в тому числі) нічого доброго від нашого спільного життя не чекав. Я готувався до нелегкого життя, повного злоти, образ і навіть сутічок, які в Йосипа з іншими вже бували... І раптом все обернулося навпаки: три місяці єврей-сіоніст, єврей-соціал-демократ Валерій Ронкін і український націоналіст з Сваляви Йосип Тереля прожили по-братерському в тісній камері на три особи. Йосип виявився доброю й дуже недурною молодого людиною, яка любила й непогано знала безліч цікавих речей,

починаючи від старих закарпатських переказів і казок, які він оповідав з разючою майстерністю, артизмом і гумором, до ботаніки й екології, з яких він хотів і хоче стати фахівцем. Він вражав глибоким знанням української, а особливо закарпатської історії, він знав і цитував багатьох українських поетів і прозаїків, які з вини московських асиміляторів лишилися поза полем зору навіть фахових українських філологів. Йосип писав вірші. Писав багато й швидко. Навіть мені, що не досить знав українську мову, були видні огріхи й промахи в техніці віршування, але пристрасна наснага, переконливість і мужність, що звучали в його віршах, змушували мимоволі підкорятися його переконаності й не помічати цих помилок. У нього були досить тверезі, іноді парадоксальні, але завжди цікаві погляди й оцінки минулих і сьогочасних історичних струсів. Він уміло знаходив мотиви, коріння й пружини, якими пояснювалися звивини поведінки керівників, героїв і зрадників в історії України й Росії. Навіть не погоджуючися з ним у багатьох питаннях, можна було зрозуміти логіку його "нездорової" об'єктивності й "здорової" необ'єктивності...

Одночасно з огульним обшуком, коли розшукували по всіх камерах і тайниках вірші Красівського, всюди вилучали й вірші Йосипа Терелі. Одночасно з Зіновієм він був приречений на перебування в божевільні. Чекістам в однаковій мірі надокучило боротися як проти спокійної мудрости Зіновія, так і проти невтомного шалу Йосипа.

Хай же знають українці за кордоном і ще про одного замученого сина їх багатостражденної батьківщини.

Крім "караних божевіллям", були в наших таборах і тюрмах люди, "скарані божевіллям".

У книгах Марченка й щоденниках Кузнецова згадуються такі нещасні, доведені до безумства нелюдським режимом, як естонець Нурмсаар чи росіянин-кримінальник на прізвисько "Аденауер". Мені ще доведеться написати про Миколу Тарасова, що став зловісним і вонючим приви́дом Володимирської тюрми. Мені ж припала печальна доля написати й ще про одного, українського, в'язня.

Його звали Микола Танащук. Я не знаю його дотаборового минулого. Після першого вироку він утік з табору, намагався прорватися за кордон, його впіймали і знову кинули за колючий дріт. Він знову намагався втікати. І не просто втікати, а виходити "на вирив", тобто втікати зухвало, просто на очах охорони,

під вогнем, з негайним переслідуванням... Товариш підвів його, не вдалося "розтягнути" переслідування, не вдалося розосередити вогонь. Втікач дослівно був засипаний автоматними чергами, дістав кілька ран, а одна куля скалічила йому руку, назавжди зробивши калікою. Однак чекісти і далі змушували його працювати й незмінно відсилали в сувору тюрму "за невиконання норми". Зрозуміле, що справжня причина була інша. Це була спокійна, зрівноважена людина, за добротою якої ніяк не можна було вгадати долю сміливих втеч і пострілів упритул... Ми перебували тоді у великій камері на голодному "суворому" режимі, серед здичавілих людей, вимучених недоїданням і холодом, що безнастанно стикалися в суперечках, а іноді й бійках, як завжди люди, яким нема куди подіти зло і розпач. Микола знав, куди їх дівати... Він був найспокійніший, найдоброчливіший і найчутливіший серед нас. Він ніколи не підносив голосу, камерні сварки сприймав болісно і з деякою огидою, завжди намагався знайти примирливий, як йому здавалося, християнський доказ. Він спокійно читав книжки, присідав до мене, і хоч був людиною малоосвіченою, завжди дивував мене винятково точною, часто несподіваною і незвичною моральною аналізою прочитаного. А ночами, уже під ранок, широко молився Богу, тихо й наполегливо молив дати мир і спокій скаламученим душам, просив дарувати мир і щастя його єдиній старшій сестрі, останній рідній душі, що лишилася йому після бур і смертей другої світової і тисяча другої української трагедії. Якось він, збуджений докраю, сказав нам: "Хлопці, болить моє серце, недобрий сон мені снився. Щось сталося з моєю сестрою. Мені здається, що я втратив її". Ми вжахнулися, коли за кілька днів прийшла жалобна телеграма. Микола замкнувся й затих. І з того часу ми з боєм і співчуттям почали помічати, що в нашого доброго, розумного й сердечного товариша з кожним днем щось губиться й зникає, з'являються нові, дедалі більше зловісні ознаки...

Він божеволів. Ця людина, яка стільки витримала й вистраждала, що здавалася вже невразливою, на очах гасла як особистість. Я не буду описувати безмежно жажливого, моторошного маразму, в який він впадав все більше й більше, як він поступово становився важким для оточення. У першому-ліпшому домі для божевільних такі потворності й маячення стали побутом, кожен психіатр безсумнівно виявив би те мінімальне милосердя, на яке дозволяє йому радянська влада. Але вона не дозволила... Він лишився в тюрмі на голодній пайці, в тісній прокуреній камері, викликаючи, з одного боку, співчуття

й жалість оточення, а з другого — зловтіху й садистичне знущання катів у мундирах і халатах. Я не знаю, де зараз ця людина: за таборовою колючкою чи за бліндованим склом божевільні, чи Бог покликав її до себе, але вже тоді Україна втратила ще одного сина, ще одного "скараного божевільям".

■

А траплялися й веселі пригоди. У тюрму привезли організаторів російського соціал-християнського союзу. Кожен з них був особистістю, й історія їх долі, їх злету й падіння заслуговує окремих розділів і навіть окремих книжок. Відоме, що це була організація імперського наставлення з орієнтацією на найчорнішу сторону ідеології Достоевського і найбільш неясну й плутану сторону філософії Бердяєва. Це тема теж спірна, і не місце тут її розглядати. Просто справа в тому, що арештанти цієї групи, майже кожен з них, мали вищу гуманітарну освіту, увірували в унікальність своєї групи і ще до приїзду за ґрати твердо вважали, що їх інтелігентський обов'язок і право всіх учити, просвіщати і посвячувати в їх стотисяч першу "правдиву" віру й істину.

Ще не звикла бачити себе збоку, в подертому бушлаті, у важких незугарних черевиках, не голена й коротко обстрижена людина, увійшла в камеру в постаті пророка, носителя істини й жерця моралі. Природно, що нахмурені голодранці в дірявих бушлатах, незугарних черевиках, не голені, коротко стрижені і на додаток виснажені, обтягнуті блідозеленою шкірою здалися їй паствою заблудшою й темною, яку вона, як справжній інтелігент і вождь, може й зобов'язаний просвітити. На додаток до зовнішнього враження рідкі й небагатослівні питання прозвучали українською мовою, яка й дотепер пригноблююче впливає на багатьох російських інтелігентів, які, якщо й вважають її за мову, то за мову селянську, холопську, скалозубну. Різні безрідні тарапуньки давно привчили сприймати українізми як спотворену "велику, могутню, вільну"...

Природно, що тон поблажливої зверхності, батьківської опіки, невдоволеного менторства став відразу ж головним у монолозі новака. Забувши, що він не на кафедрі і не в колі однодумців, він просторікувато й докладно розповів, чому інші народи зобов'язані шанобливо чекати, поки російська людина, стомившись грішити, перейнявшись величчю свого завдання, піднесе нафешті загублену іншими народами християнську корогву і стане прикладом, водієм, притягальною силою і світочем для всього світу. Він доводив богоносність і обраність

російського (не слов'янського, не християнського, навіть не православного, а саме великоруського) народу і уділяв тільки допоміжну (звичайно ж, дуже почесну!) роллю іншим націям у цьому обов'язковому піднесенні до всесвітнього щастя і всезагального братерства. Усі повинні вважати за честь крокувати в цьому почті, в якому, звичайно, євреям нема місця, щождо українців, то вони мусять пам'ятати, що вони дуже вже часто кидали довірений їм шлейф і хапалися за шаблю...

Довго й красно говорив він. І тоді один з голодранців, у дірявому бушлаті, у важких черевиках і щільно обстрижений, посміхнувся і неголосно промовив: "А все це пусте". Пророк ніби поточився з розгону. Не лише категоричність, з якою оцінено його красномовство, а й "селянська" вимова впертюха змусили лектора вибухнути, як осколкова граната. Гнівна філіппіка на адресу "одвічних зрадників" почала дуже відгонити московськими передовицями й урочистими формулюваннями трибуналів...

"Стій, годі!" — зупинили його, знову "варварським наречієм", — поговорив, тепер послухай".

І довелося культуртрегерові вислухати відповідь найчистішою російською мовою, що виблискувала цитатами й контрцитатами з російських таки мислителів і літературних титанів, пересипану дзвінками латинськими максимами, елегантними галліцизмами, блискучим знанням Біблії, російської історії взагалі і російського чорносотенного руху зокрема, історії, яка опонентові була відома не гірше, ніж дисертантові.

Я не назвав прізвища цього невдахи, тому що його доля, його багатолітній реченець засуду і лицарська поведінка на суді і в тюрмі аж ніяк не заслуговують на глум. Просто йому не пощастило: він наразився на одного з блискучих і переконаних українських патріотів. На Гориня.

У таборі було свято. Почалося воно дивною стурбованістю й метушнею серед начальства. Офіцери бігали з кабінету до кабінету, із зони в зону, бліді й заспані, незугарно затягнуті портупєями на пістолі. Кудись один за одним з "багато-значними" обличчями зникали "вільні" майстри й бухгалтери. На вишках замаячили подвоєні караули. А ще день пізніше поширилася радісна вістка: "Втекли! Втекли з 'кінцями'!" Тобто втекли, не залишивши сліду. Втекло двоє українців з П-го табору, двоє політичних в'язнів, і всіх пойняло почуття зловтішної радості, коли неголені, замурані глиною

мордовських трясовин, обкусані хмарами болотних комарів, поверталися розлючені чекісти з своїх безуспішних облав. Навіть стукачі-доношики, пов'язочники й підлабузники ходили урочисті й лагідні, як на Пасху. Врешті-решт, їх господарі теж їм не друзі, а поганий льокай часто тішиться безчестям пана.

Втекли Олійник і Семенюк. Утекли нечувано сміливо, у білий день, крізь загороди й сектори обстрілу, крізь ворожу, вигодовану на донощицтві й нагляді, напоєну нашою кров'ю Мордовію. Втекли, а за ними хрипіли телефони, захлиналися рації, злітали ракети; спочатку — полки, потім — дивізії, потім прикордонні округи вирушили на сигнали тривоги. І три місяці, не доївши і не доспавши, брязкаючи затворами й гусеницями танків, хапаючи ні в чому не винних людей, матюкаючись і проклинаючи, від моря до моря уздовж усіх кордонів гігантської тюрми-Росії шукали двох збігців-арештантів. Чекісти забігали по табору, приношуючись, приглядаючись, шукаючи бодай якого натяку, першого-ліпшого слова в нашому захопленні, з якого можна було б відгадати, куди й до кого могли б прийти Олійник і Семенюк за грішми, за хлібом чи за патронами. Капітан Гаращенко, кагебівець з "сімки", добре знав мої нахили і погано приховувані мрії. Підійшов до мене: "Ну, либонь, якби був на П-му, пішов би з товаришочками?" — "Звичайно, — відповів я, хоч найправдоподібніше це було хизування, бо "Мрію" я не знав зовсім, а з Романом познайомився аж геть пізніше. А в усіх тоді рвалася з середини бурхлива радість — значить, можна! Можна втекти! Значить, сміливість і винахідливість можуть прорвати всі загороди, а, можливо, й кордони...

Правда, за три місяці, після довгих мандрів серед російського й українського убозтва, серед занедбаних і запустілих кладовищ і старовинних храмів, після візит по музеях і лекторіях, де рідною українською мовою лектори брехали українським слухачам, після візит до колишніх героїв, що перелякано оглядалися на двері, і до новачків, що хотіли хоч зараз ступити в їх слід, після безлічі облав і (як я чув) спроби прорватися за кордон, вони припустилися такої ж старої помилки, як стара тюрма. І були схоплені на квартирі у близьких їм людей.

Я не складав присяги на вірність українській справі, і мені не сила оцінити ступінь чиєсь провини, але коли Олійника розстріляли, а Роман змушений був (ні, він ні за що в світі не зрікся української ідеї) виступити з заявою про неможливість утечі, від нього відвернулося багато товаришів. Потім він зробив багато, щоб виправдати себе й загладити хвилину слабкість, але

нам не вдалося довести до кінця другий акт цієї трагедії. Причиною на це було націоналістичне недовір'я в колі кількох звияжних і безстрашних людей, які, на жаль, не припускали думки, щоб "чужий" націоналіст був ширий до кінця, до смертельного ризику з іншим "чужим" націоналістом... Спочатку ми товаришували з Романом, мені подобалася його наполеглива діловість, його вже не раз доведена відвага, його непохитність по стількох роках безпросвітнього ув'язнення. І все ж ми полаялися. З-за непорозуміння, і майже рік просиділи в одній камері, не розмовляючи.

Мені трапилося зіпсувати стосунки в тюрмі з двома людьми, яких я шанував. З іншими я або не лаявся, або не товаришував. Але суперечка з Яковом Бергом-Хаймовичем, "залізним євреєм", і з Романом Семенюком і по цей день не дає мені спокою. Яків ще має шанси появитися на аеродромі в Лоді, становище Романа — складніше. Він завжди говорив з пошаною про Канаду, Австралію, Сполучені Штати — про країни, що прийняли стільки українських емігрантів і біженців, дозволили їм жити й трудитися без жодної дискримінації, що ні в чому не зазіхають на їх національні цінності, не намагаються позбавити їх ні їхньої мови, ні їхньої віри. Затято, з працьовитістю хлібороба, вчив Роман у тюрмі англійську мову. Може, вона придасться йому, бо важке буде йому життя на українській батьківщині, якщо взагалі його до неї допустять. Колись Марина Цветаєва сказала про Маяковського — "Любий ворог". Волі вам і щастя, мої любі вороги!

У 1966 році довелося мені потрапити в невелику камеру, в якій теж невідступно голодною тугою панував "суворий" режим. Картина була знайома. Хтось один сидів і гугняво докучав товаришеві, вимагаючи, щоб йому підповіли спосіб, методу й формулювання скарги, якою він, мовляв, довів би, що незаконно потрапив з табору в тюрму, і вимагає негайного повернення в зону. Він говорив про статті й параграфи, а в очах його світилася та сама туга за смердючою й тісною, але звідси не так уже й голодною таборовою їдальнею... Другий укладав двохсоту за чергою скаргу з вимогою перегляду вироку, а потім довго просив мене перекласти цю скаргу на французьку мову, та "якнайвишуканіше" (до речі, хоч і як дивно, ця скарга, укладена за допомогою словника пишномовних французьких ідіом, виконала свою роль). Хтось інший шодня починав експеримент: то з'їдав весь хліб одразу, то на другий день ділив його на три

нерівні частки, а потім на двадцять рівних частин, безнастанно шукаючи рецепта на щовечірню голодну злість.

Лише одна зовсім молода людина ніяк не була вразлива на ті дрібні тюремні психози, під вплив яких підпадали майже всі. Він не підвищував голосу, його реакція була спокійна там, де інші вибухали надмірною радістю чи несамовитим гнівом. Він, не поспішаючи, вдумливо й дотепно, відповідав на питання, іноді підступні. Він уважно і з смаком читав свої англійські й мої французькі книжки (я їй досі шкодую, що на одному з етапів утратив його подарунок — новелі Меріме в оригіналі, з його дотепними зауваженнями на полях). Спокійно, ледь глузливо він реагував на камерні скандали і називав їх "третьою кухонно-світовою комунальною війною".

(Старі арештанти помічають, що в злісних і неджентлменських камерних суперечках у солідних ще вчора, басовитих і стриманих мужчин раптом починають прориватися верескливі нотки розкудланих і нечистих містечкових куховарок, що викрикують на всю вулицю всі таємниці вчорашніх повірниць, як інтимно довірені, так і підслухані в дірку для ключа).

Ця молода людина була не з тих. З ним можна було розсваритися остаточно й безповоротно, але ніколи, в жодній суперечці він не застосував забороненого, "неспортового" способу. І те, що давало йому це джентлменське право, — було в тому, що йому нічого не можна було закинути: бурхливого політичного минулого чи порохової батальної одиссеї не було за його плечима, а тюремне сучасне було бездоганне.

Він був разуче гарний з себе. Ні голодна пайка, ні холодні осінні протяги в тюрмі не могли змусити його скоцюрбитися й зігнути. Спортовець і солдат, він зберіг з прісної маршової муштри й обмеженості суворовського училища лише те, що заслуговувало збереження. Він зберіг внутрішню зібраність, фізичний гарт, витримку й пунктуальність (цю "ввічливість королів") і бездоганну англійську мову. Він залишив за стінами касарні грубий касарняний хамський гумор, невинуватану кастову пиху, фельдфебельську обмеженість і, головне, великоруську мілітаристичну ідеологію. Роман Семенюк півжартома, півповажно заявляв, що москалі, мовляв, спеціально загрибають до військових училищ таких хлопців, щоб "уліпшити породу", яка явно вироджується...

Треба було бачити, як трималася ця молода людина, як на його постаті гарнішала арештантська одіж, як він повертає голову на поклик, і тюремний офіцер, який щойно вийшов з перукарні, в новісінькому з голки мундирі, раптом зауважує,

який він незугарний, неотесаний і погано вихований поруч з цим голодним юнаком. Коли його не голеного, коротко остриженого проводили по коридорах, тюремщиці, наглядочки, бібліотекарки, "побаченниці", медсестри, що давно втратили право й можливість вважатися жінками, з причини озвірілої садистичної жорстокости й безсердечности, раптом починали розгублено метушитися й шукати по кишнях шинелей давно не потрібні дзеркальця... З його чаром пов'язано кілька апокрифічних історій на сюжет "Фіделіо", а сам він усміхався й ніколи нічим не хизувався.

І промайнув би Олекса Мурженко приємним і добрим спогадом, якби раптом, у кінці 1969 року, не звалилася на нас у наших володимирських камерах вістка про те, що в "літаковій" справі разом з Кузнецовим, Димшицем і Залмансонами є й він...

Ну, звичайно, близькі, характером і темпераментом, розумовим розвитком і знаннями, однаково непримиренні до підлоти й відкриті добру — Едвард Кузнецов й Олекса Мурженко, теж старі товариші з одної камери, не могли не знайти один одного.

І тоді я сам зрозумів і розумію зараз, що якби я, вийшовши з тюрми й не одержавши дозволу емігрувати, збирався б іти через радянський кордон, — у шуканні партнера я неминуче вдався б до Риги за Кузнецовим і до Лозової за Аликом Мурженком...

Немало процесів, у тому числі й "єврейських", відбувається в Радянському Союзі. І нема що гріха таїти, потрапляють на лаву підсудних не лише сильні, а й слабкі, жалюгідні люди. Мені гірко й образливо чути й читати, як вони проклинають Ізраїль, своїх учорашніх товаришів, каються й просять помилювання. І не менше гірко й образливо, що в моїй країні, поруч з іменами Кузнецова й Залмансонів, іменами, гідними пошани й наслідування, оплакують і прославляють таких жалюгідних людей. А в той же час я майже ніде не зустрічав, крім вузького кола тюремних друзів, портретів і добрих слів на адресу Алика Мурженка...

Я сподіваюся, що цією своєю маленькою пам'яткою бодай частково сплачу свій борг людині, яку я мало знав, але ніколи не забуду, життя й діла якої я буду шанувати й оповідати про них дітям.

Про людину, з якою я недавно розлучився, з якою недавно провів довгі місяці чекання свободи, трудно писати. А писати

треба багато, докладно і з вдячністю. І поготів трудно, що про свій шлях він давно написав сам, і цю книжку читали десятки тисяч людей.

Коли ми з Анатолем Марченком були разом на сьомій зоні в Мордовії, ніщо не зраджувало в ньому майбутнього автора такої ваговитої, "вибухової" книжки. Разюча скромність, небажання й невміння підносити власне "я", відсутність найменших ознак пихи, хизування, жодних, у тому числі й літературних претенсій. Він був цілковито невразимий і не схильний ні до яких таборових вад і психоз. Це й притягло мене до нього, якась вроджена чистота й чесність, якась тиха, але невмолима звичка ухилитися від кожної розмови, в якій був елемент чварів, пліток чи злорадства. Він ніколи нікого не повчав, навіть новачків. Більше слухав, частіше мовчав, а коли й заперечував, то небагатослівно й розумно. Його в ті роки, не зважаючи на сильно ослаблений слух, змушували працювати на виключно важких роботах. Але я не пам'ятаю випадку, щоб він будь-коли виявив слабкість чи втому, навіть у вузькому колі друзів. А нарікати було на що, його ніхто не насмілювався б осудити.

Потім мене вивезли до Володимира, і багато років, до самого звільнення, ми не могли побачитися. Але ми не загинули один для одного. Через кілька місяців, ледве діставшись на волю, він прислав мені з Москви першу бандероллю з французькими книжками. Зрозуміло, мені її не віддали тюремники, але я її бачив, підписався, що одержав, і цього для мене було досить... Потім я одержував листівки й листи, потім мені їх перестали віддавати, а потім і віддавати було нічого: я дізнався, що Марченка знову заарештовано.

Новачки, що приходили з волі, оповідали про перші примірники його книжки, спочатку в самвидавньому варіанті, а потім — у закордонному, книжковому. Мені було приємно, що в цій книжці він згадав і написав про своїх друзів, у тому числі й про нас.

Чому я говорю в цьому нарисі про людину, чия доля, творча й громадянська, давно відома?

А ось чому. У таборі існує дивна, не відразу зрозуміла, а потім ясна звичка в людей, які в усьому іншому не є ні брехунами, ні фантазерами. Ті, у кого відняли все — і минуле, і сучасне, й майбутнє, кого принизили до останньої міри, яку лише може вигадати людина для людини, у тих часто виникало й зміцнювалося бажання "стати" тим, ким їм на ділі стати не вдалося. Студент міг сказати, що він був аспірантом, старший

лейтенант розповідав про свою майорську службу, кандидат наук, не встигши захистити докторську дисертацію, оповідав про бенкет після її захисту... Це не зменшувало того доброго, що в них було, не додавало поганого. Але саме тому в товариствах і гуртках такого типу часто панувала напружена настороженість і хворобливе самолюбство. Це не було дуже добре, бо в цих товариствах точилися дійсно цікаві, змістовні розмови й дискусії, але скромного, "іншої масти" Марченка на такі "світські равти" й кавопиття біля вогнищ якось забували запрошувати... Та й його самого не дуже цікавили суперечки про різночитання молодого й пізнього Фіхте чи найскладніші звивини римської поезії доби занепаду. Пізніше я зрозумів, що й вони й він припускалися помилки. Я переконався, як гідно може триматися Анатоль Тихонович Марченко в літературних і вчених сальонах усякого рівня, які розумні, серйозні й своєчасні його питання й репліки, як відразу ж переймаються пошаною до нього найрафінованіші представники кожної літературної чи вченої еліти.

Але тоді вийшло так, що ті таборові кола, в яких оберталися й виявляли себе немало оригінальних розумних людей і непересічних характерів, лишилися за межами його книжки. Природно, у декого, хто пам'ятав усю таборову панораму того часу, виникало здивування, чому Анатолію Бурову, людині, в зоні далеко не уславленій, приділено цілий розділ, а про таких дійсно цікавих людей, як поет Соколов, математик Рафалович чи той же Едик Кузнецов, навіть немає згадки.

І от серед радянських лібералів виникли розмови про літературну неповноцінність, неправдоподібність і навіть несумлінність деяких місць його книжки. З усією відповідальністю політв'язня з десятилітнім стажем я заявляю, що готовий боронити кожну сторінку книжки Марченка *Мої показання*, як правдиву й достовірну. Що ж стосується тих, хто, перебуваючи серед нас, з якихось причин не зауважив чи не поцінував, як заважкі ті злигодні, що його оточували, — що ж, хвала його витримці, і Бог йому суддя... Багато хто не розуміє, як можна бути голодним і грати в футбол; виснажуватися на роботі до запаморочення, а вечорами віддаватися науковій роботі; відривати примерзлий за ніч до підлоги бушлат і при цьому укладати вірші, співати пісень і сперечатися про Спінозу. Можна! Людська воля й інтелект дозволяють утікати від безумства й мазохізму. Люди з слабшою волею втрачають людську подобу там, де інші погноблюють у собі звіра роками. Декому цієї сили вистачає до кінця вироку, а дехто не від сьогоднішнього, не від того, що почався лише вчора, гострого голоду, а від безнастанного,

щоденного, виснажливого, початок якого загубився в пам'яті, а кінець ще далеко поза видимим майбутнім, — п і в г о л о д у — відкривають собі вени, розпорюють животи, в гістериці кидаються на товаришів і наглядачів, виколюють собі на обличчях антирадянські гасла. Не голод, а розпач від голоду, безправ'я, приниження, яким немає кінця — ось вічна й моторошна правда радянських таборів, і саме тому книжка Марченка правдива від початку до кінця.

Саме тепер я почав писати книжку, в яку розділ про українців увійде як конечна частина. Будуть там і матеріали цього нарису. Якщо моя книжка буде така ж правдива й переконлива і знайде стільки ж читачів, як книжка Марченка, я вважаю, що своє завдання виконав.

По моєму виході з тюрми ми з Марченком жили в Тарусі. Він хотів оселити мене в своєму домі, але на це не дозволили чекісти. Але однаково ми щоденно бували разом, тим більше, що разом навчалися на курсах професійних шоферів.

Коли я одержав дозвіл на виїзд до Ізраїлю і мені потрібно було грошей, то багато моїх знайомих, доти щедрих на багатомовні обіцянки, стали раптом метушливими, наче кудись запізнюючися... Марченко лише поцікавився, скільки мені треба, поїхав до Москви, а повернувшись, відрахував потрібну мені суму. Я попросив його подякувати щедрим людям, які допомогли нам скористатися таким щасливим випадком. Це була, можливо, єдина й остання шанса залишити Росію без пострілів на кордоні, без тюрми, без майже певної загибелі. Він тихо усміхнувся й обіцяв переказати це нашим рятівникам. І тільки потім, коли він був уже далеко від наших вдячних обіймів, я дізнався, що не було ніяких потайних "гарун-аль-рашідів". Він віддав мені свої власні заощадження й ухилився від вдячності.

■
Чекісти припустилися помилки. Найсуворіше заборонені випадкові зустрічі в'язнів у коридорах тюрми. Цього разу щось зламалося в добре налагодженому механізмі. Грюкнули двері у вестибюлі П-го корпусу, і ми з Валерієм Ронкіним опинилися вічна-віч з людиною в смугастій формі рецидивіста. Хвилинна розгубленість. Болісне впізнавання, потім стрибок один одному назустріч: "Валерію!" — "Валентине!" Короткі напівобійми, і ось уже роз'юшені, задихані наглядачі, матюкаючися пошепки (не доведи Господи, щоб дізналося начальство, що сталася така зустріч), розтягають двох старих знайомих.

Коли за нами й за цією людиною захряснулися двері, за кожним свої, Валерій запитав, чи я впізнав зустрічного. Я відповів, що ніколи не зустрічав цієї людини. Але чув про нього, чув багато, заочно шанував, співчував; але навіть я, що за десять років побачив багато чого, з трудом уявляв, що можна довести людину до такого стану.

Це був Валентин Мороз. Кожному українцеві, мабуть, відоме це прізвище. Можливо, кожний закордонний українець бачив його портрети. Тепер не вірте цим портретам. Московські жандарми потурбувалися, щоб ця людина з тонким інтелектуальним обличчям і розумними очима ніколи більше не була подібна на свої зображення. Худизна, хвороблива й страшна, у сполученні з смугастою уніформною, разюче й моторошно нагадує фотографії недобитих жертв Освенціму. Ця арештантська роба вільно теліпалася на тілі дорослого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі. Рідка, кушувата щетина на землистій, висохлій шкірі, і сама шкіра, зелено-пергаменова, жаклива, як у мумії, обтягувала високе чоло й загострені щелепи. Очі... Ні, я не зумію висловити те, що побачив у цих очах за кілька коротких хвилин цієї зустрічі...

Потім ми встановили, що Валентина кинули в камеру, сусідню з нашою. Особливу запопадливість виявив Йосип Тереля, для якого Мороз був кумиром. Ми цілий місяць, не зважаючи на небезпеки, намагалися зв'язатися з Валентином, намагалися перестукуватися, кликати, однак нещасний до такої міри був зацькований доношиками й камерними провокаторами, що, аж поки випадково не переконався, що в сусідній камері перебуваємо саме ми, а не провокатори, що плинно говорять українською мовою, не відповідав на стук і не брав наших цидулок з тайників. Він до того звик (якщо до цього взагалі можна привикнути) до щоденних чекістських провокацій, шантажу, разючої й безнастанної винахідливості тюремних інквізиторів, що аж за місяць, побачивши нас в обличчя через випадково не закриту "кормушку", почав переговорюватися з нами, обмінюватися журналами й записками. І то тільки в тих випадках, коли його спів'язнів викликали на допит, до лікаря чи на прогулянку. Того разу Валентина провадили повз нашу камеру самого, і він, випередивши конвоїра, устиг півголосом вимовити заготовану фразу, якої ми чекали, криючися за дверима. Трудно було повірити, що це той самий, вольовий, темпераментний і мудрий Мороз, якого ми знали з розповідей і з його книжок, цитати з яких до нас дійшли. З його камери часто доносилися стогони й галас бійки, туди часто вривалися з сокирою нагледа-

чі "буцкоманди" (оперативної групи втихомирення): кудись когось волочили, хтось надривно нарікав. Тоді все затихало, щоб за кілька годин початися знову.

За кілька місяців мені випадало вийти на волю, і я все допитувався Валентина, що переказати на свободу. Він боляче зморщувався й повторював з маніякальною наполегливістю: "Перекажіть тільки одне: мене тримають з божевільними, мені створюють безнастанне пекло! Мене намагаються зробити безумцем, як тих, кого кидають до мене. Вони вбивці й людоїди. Мені нема чим дихати!" І так кілька разів тими самими завченими словами...

І я повторюю: одного з найчесніших і найталановитіших українських публіцистів доведено до стану повного виснаження й до межі безумства. Його побут сьогодні — моторошна суміш голодного карцера й палати дому для божевільних. Він зазнає нападів півтарин, що цілковито втратили людську подобу, втратили всі національні й соціальні ознаки. Ні на один день не припиняються фізичні й моральні тортури.

Пам'ятайте про це!

Я не вичерпав, та й не мав наміру вичерпати "українську" тему в своїх скромних спогадах. Це лише кілька штрихів, перших, які запам'яталися. Можливо, що мої оцінки суб'єктивні і навіть помилкові, можливо, час уже змінив чи зламав одних, спровадив у могилу чи на волю інших. Мені ще не раз доведеться у своїх спогадах, у майбутній книжці, в політичних суперечках знову й знову повертатися до української теми. Мені доведеться наразитися на розуміння й нерозуміння, байдужість і пряму ворожість.

Лишається тільки побажати, щоб Україна дійшла до людського братерства своїм шляхом, своєю дорогою, короткою чи довгою, але обов'язково тією, яку вона обере сама і тільки сама.

*Нагарія, Ізраїль
Жовтень, 1973*

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

ДО 200-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ КАРАЗИНА:
10 ЛЮТОГО 1773-1973

Юрій Лавріненко

Прив'язаність до своєї вітчизни — не заслуга; любов до вітчизни починається любов'ю до істини і доброго чину.

Василь Каразин, "Про справжню і фальшиву любов до вітчизни", Украинский Вестник, Харків, 1818 р.

Мені не хочеться, щоб ми були в чому б там не було під опікою Петербургу і Москви. Чого не мати всього свого? З нашим способом це преможлива справа.

Василь Каразин, лист до проф. Іллі Тимковського (1 жовтня 1803).

І. ПРИГОДА НА КОРДОНІ

Вночі 3 серпня 1798 року на кордоні в районі Кавнасу і Гродного сталася збройна сутичка. В наслідок короткої перестрілки з прикордонним кінним об'їздом три втікачі в час їх переправи через річку Німан потрапили в полон і опинились на гавптвахті в Кавнасі (Ковно). Це були Василь Назарович Каразин, його молоденька вагітна дружина Домна і слуга Остап Сіренко — всі із села Кручик на Харківщині.¹ Були тоді часи

1. Г. П. Данилевский, "Василий Назарьевич Каразин", *Сочинения Г. П. Данилевского*, том 21. Петербург, 1901, стор. 99. Далі посилання на це джерело скорочено: Данилевский, стор.

Цю досі найкращу біографію В. Каразина вперше опубліковано в книжці: *Украинская Старина*, Материали для истории украинской литературы и народного образования Г. П. Данилевского. Харків, 1866, стор. 99-169. Тут наприкінці "Список сочинений В. Н. Каразина, с 1807 по 1842 г.", стор. 152-169.

несамовитої деспотії Павла I, втікачів за кордон чекала певна погибель.

(Про Павла I також і Харків зберіг у своїх історичних аналах барвистий епізод: здається, саме тих кінцевих років 18 століття за виявлений на стіні Вознесенської церкви списаний аркуш паперу, сприйнятий начальством як пасквіль на Павла I — цар звелів поставити в центрі Харкова шибеницю для автора паперу й оголосити, що коли до певного часу пасквілянта не викажуть, то кожного десятого харків'янина відшмагають батогом, місто зруйнують, спалять, а всіх мешканців Харкова зішлють на Сибір. На другий день перелякані харків'яни побачили під щойно спорудженою шибеницею опудало Павла I. Та Павла I було вбито. Харків лишився цілий.² Не знаю точно, чи з цим епізодом зв'язаний той факт, що Павло скасував частину привілеїв Слобожанщини, а сам Харків сильно обтяжив розквартируванням у ньому трьох полків?).

Василь Каразин знав про жорстоку вдачу царя. Опинившись під арештом в безпосередньому засягу тигра, Каразин вирішив не чекати пасивно смерті. Випереджаючи офіційне донесення з кордону імператорові, Каразин пише з Кавнасу (14 серпня 1798) листа до Павла і передає його за допомогою князя Вяземського естафетою. Каразин писав: "Я не маю потреби рятуватись утечею; вона буде загадкою для моїх слідчих. Я тікав учитися".³ Інші джерела підкреслюють таку фразу в листі Каразина до ім. Павла: "Я бажав сховатись від твого правління, жахаючись його жорстокостей".⁴

Психологічний приціл у листі був точний, і саме тому Павло захотів довести його помилковість: "Я доведу тобі, молодий чоловіче, що ти помиляєшся. Скажи, при кому ти хочеш служити?" — з цими мимохідь на балю кинутими словами імператор Павло "опреділив" нашому героєві за його вибором працювати в державному "казначействі" і головній медичній колегії "колежським перекладачем". Незабаром, як зазначено в

2. *Харьковский Сборник*, літ.-науковий додаток до *Харьковского календаря на 1893 год*. (Мені недоступне; звідси епізод передано в журналі *Наука і суспільство*, Київ, ч. 9, стор. 52).

3. *Данилевский*, стор. 99. Порівняно повніший текст цього листа див. у книжці: Я. В. Абрамов, *В. Н. Каразин* (основатель Харьковского университета). Петербург, 1891. (Жизнь замечательных людей. Биографическая библиотека Ф. Павленкова).

4. Тихий, Н., "Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)". *Киевская Старина*, 1905, січень, кн. 88, стор. 27.

Цілість праці Тихого опубліковано в книжках I-IX *Киевской Старины* за 1905 рік. Далі посилання на це джерело скорочено: Тихий, кн. стор.

"Формулярі Василя Каразіна", — його "за збірку матеріалів до історії медицини в Росії, також і до історії фінансів, піднесено до чину "колежського асесора".⁵ Між іншим ця робота дала нагоду Каразінові ознайомитися і з українськими справами в архівах Петербургу і Москви, про що він згадає сорок років пізніше у своїй праці "Взгляд на украинскую старину" (про неї буде мова окремо).

Що спонукало переселитися на Захід В. Каразіна, що здобув уже кращу можливу в Росії вищу освіту, маленький старт до кар'єри (з молодшого офіцера гвардійського Семенівського полку), вже мав родину і батьківський невеликий маєток? Він уже об'їздив кілька губернь, на власні очі побачив мертву дійсність московського самодержавства й рабства, її безвихідність. Та не самі ці важучі причини штовхали його продати за півціни батьківський маєток і тікати за кордон з дружиною і слугою.

До всіх тих причин додавалася ще одна — найголовніша. Василь Каразін був з дитинства вихований на кращих європейських і світових культурних традиціях (блискуче поставлені пансіони Фірлінга в Кременчуці і Шульца в Харкові), учнівство у Григорія Сковороди, далі вища освіта в Горному інституті чи корпусі, нарешті, надзвичайний неугавний гін до самоосвіти, знання світової літератури з суспільних проблем (Каразін опанував головні західноєвропейські мови). Ще змолоду Василь Каразін став переконаним "західником", прихильником європеїзації Східної Європи. Цю "європейскість" Каразіна підкреслює і офіційний його біограф В. Срезневський: "...він прийшов до думки покинути Росію... щоб докінчити освіту... Він мріяв назавжди переселитися за кордон і (як він сам писав, — Ю. Л.), 'серед просвіченого суспільства, серед природи мистецтвом возведеної до повної досконалости, серед кращих способів жити своєю мораль' "...⁶

Плян переселення не вдався. Скільки відомо — Каразін ніколи більше до нього не повертався. Він був занадто вірний син своїй землі, вітчизни, любив її тією дійсною любов'ю, що виявляється не просто в "прив'язаності", а в постійному "доброму чині" задля неї. Якщо неможливо перебратись на Захід, то чому б не спробувати перенести все краще, що виробив собі Захід, у свою землю, європеїзувати її? А що доля України фатально зв'язалась із долею Російської імперії, то В. Каразін,

5. Данилевський, стор. 100.

6. В. Срезневський, "Каразін Василь Назарьевич", *Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 486. Коротка, але добра й першоджерельна біографічна довідка. Далі посилання на неї скорочено: В. Срезневський, стор.

за прикладом кількох поколінь української (походженням козацької) аристократії, спершу всі свої сили кинув у змагання за європеїзацію імперії з надією відкрити цим можливість і для національної емансипації України.

Олександр Герцен небезпідставно зарахував Василя Каразіна до п'яти-шести кращих людей імперії, які боролись за перехід її на європейські основи права, свободи й освіти.⁷

Ризикозна "пригода на кордоні" наче винесла Каразіна на переломовий пункт його життя. Пізніше, 1810 р., Каразін критично писав про цю невдачу втечу на Захід по найвищу освіту, культуру і свободу: "Я не уникнув тоді спокуси від брехливих красот французького перевороту, що не тільки до губернії нашої, а до глибин самого Сибіру поширив свій вплив на молоді голови. Природно було завагатись усім нам, вихованим на основах 18 віку. Обдурена наша уява опинилась у матеріальному світі, що його ніколи не було й очевидно не буде, що вважає людей досконалыми."⁸

Тут своєрідна самоаналіза пережитого раніше: з одного боку, признання про колишню симпатію молодого Каразіна до французької революції кінця 18 сторіччя, з другого — його прощання із тим утопійним захопленням юности, а, з третього — признання до більш тривалих впливів на нього французьких "просвітників" — мислителів 18 ст. Василь Каразін революціонером не був і не став. Він радше йшов у ногу з народжуваним у ті часи західноєвропейським "ліберальним консерватизмом". Ідучи приблизно в одному темпі з думкою видатніших умів Заходу, він (дещо подібно до Ф. Шіллера, Гете та ін.) був прикро вражений централістичним деспотизмом і розгнущаними жорстокостями французьких революціонерів. Робесп'єр не міг стати героєм для вихованця філософа Сковороди. Василь Каразін, мабуть, думав, що коли революція кинула в хаос Францію, то в Російській імперії революція могла б стати стихійною загальною катастрофою. Відділя велетенські зусилля Каразіна скерувати нового молодого імператора Олександра І на шлях європеїзації, рішучих реформ. Цю боротьбу Олександр Герцен визначив крилатою фразою — "переворот згори вниз".⁹

7. А. Герцен (Іскандер), "Император Александр I и В. Н. Каразин". *Полярная Звезда*. (Лондон), 1862, кн. 7, випуск 2, стор. 55. Далі посилання на це цінне джерело скорочено: Герцен, стор.

Цей історико-публіцистичний твір вміщено також в: А. Герцен, *Сочинения*, том 10. Женева, 1879, стор. 133-190.

8. Тихий, кн. I, стор. 17.

9. Герцен, стор. 43.

Каразин на все життя залишився вірний юнацьким ідеалам права, свободи та гідності людини, мінялися одначе погляди на засоби і місце здійснення їх.

*II. В РОБОЧОМУ КАБІНЕТІ ІМПЕРАТОРА
(СПРОБА "ПЕРЕВОРОТУ ЗГОРИ ВНИЗ")*

Як же

*Сюди потрапив я? Чи лиш свавільність
Сліпого випадку мені мій образ
Показує в оцих свічадах?
Невже лиш випадок? А може й більше...
Таж випадок нетесаний ще камінь,
Що оживає тільки під рукою
Митця. Його дає нам провидіння, —
Людина ж мусить справити до мети.
Чого б король не зажадав від мене, —
Однаково! — Я знаю, що мені
Від короля потрібно. Кинуть сміло
Лише гарячу іскру правди в душу
Тиранові.*

Фрідріх Шіллер *Дон Карлос*¹⁰ (З монологу Маркіза де Поза).

Скоро видатні події та незвичайна енергія й ум Василя Каразина дали йому нагоду нових відважних спроб і змагань. У ніч з 11 на 12 березня 1801 року в палацовій змові Павла I змушено вмерти. На другий день 12 березня на престол імперії вийшов молодий 24-літній наслідник Олександр I. Ніби зовсім інакша, ніж його короновані предки, людина, мабуть, так само, "вихований на основах 18 віку" (вживаючи вислів В. Каразина про себе). Як свідчить дослідник того часу, "повіяло чимось новим, вражаючим з приходом на престол Олександра I, всі відчували якийсь моральний простір, погляди у всіх стали погідливіші, крок сміливіший, дихання вільніше".¹¹ Покіль усі надіялися — переживали подію, Василь Каразин негайно взявся до дії. 22 березня 1801 року через десять днів після зміни на престолі, під час одного палацового свята-церемоніялу Василь Каразин потайки пробрався в суворо заборонені для сторонніх

10. Фрідріх Шіллер, *Вибрані драматичні твори*, Переклад з німецької. Київ, 1955, стор. 352. Вступна стаття О. Дейча "Драматургія Фрідріха Шіллера", стор. 5-21. Переклад трагедії *Дон Карлос* Ірини Стещенко. Далі всі цитати із *Дон Карлоса* позначатиметься просто сторінками цього перекладу й видання.

11. Н. Тихий, цит. праця. *Київ. Старина*, 1905, січень, стор. 27-28.

царські покої і там залишив на робочому столі імператора товстий запечатаний пакет, надписаний для Олександра І. У пакеті був довгий без підпису лист, що увійшов в історію імперії.

“Політичні рапсодії” — так назвав Олександр Герцен ділові записки, меморандуми й листи Василя Каразіна до царя і його міністрів.

Ця характеристика зокрема влучна для першого Каразінового “послання” до Олександра І.¹² Формою — особистий гарячий ширій лист вірнопідданого патріота своєму уявному другові-цареві. Змістом — політичне вірую першорядно освіченої талановитої людини, ціла програма політичного правління нового молодого імператора, програма капітальних реформ. Не вдаючися в докладну аналіз цього документу, хочемо зазначити три елементи в ньому: 1) сугестивні зовнішні літературно-психологічні рамки і, сказати б, педагогічні елементи листа, 2) головні ідеї загально-політичних реформ. І третє те, що висловлює (якщо не прямо, то в підтексті) інтереси України та інших не-російських націй імперії.

До сугестивних рамок листа належить звичайно вже початкова фраза про збіг першого дня правління Олександра І з першим погожим днем весни, з початком у природі загального відродження: — “здавалось нам, що сама природа захоплено зустріла тебе!” Починається і кінчається лист спробою пробудити в молодого песимістично настроєного й неохочого до трону імператора шляхетні лицарські амбіції, бажання здобути славу великого реформатора, добродія народів. Неначе вгадуючи песимістичну душу молодого Олександра, Василь Каразін наголошує велике понадполітичне значення слави: “слава пом’якшує жажіття смерті”. Каразін також і в кінцевій частині листа підносить цей (сказати б козацький) імператив лицарської слави й чести: “О, яка доля! Звертати на себе вдячні погляди любови й поваги всіх народів; бути відомим безмежністю своєї могутности — і чинити добро!” “Геній-доброчинець коханої моєї вітчизни!”

Такі рамки, чи сказати б сугестивний “музичний ключ” листа. Основний зміст його, що займає в друку 13 сторінок, це виклад проекту політичної програми на весь час правління Олександра І, план реформ, що перевели б імперію від абсолютистського агресивного февдалізму до конституційної

12. А. Герцен, цит. праця, стор. 49. На сторінках 16-29 подано мабуть повний текст першого листа Василя Каразіна до імператора Олександра І. Далі посилання на того листа позначатимуться просто сторінками цього джерела.

88 монархії будівничого капіталізму. Назвемо фрагментарно основні моменти.

Насамперед Каразин констатує сприятливу для імперії її тодішню міжнародну ситуацію, заклопотаність Заходу власним розбратом, зв'язаним із французькою революцією. Каразин пропонує заплянувати тривалу й солідну політику миру, покінчити з традиційною для Москви агресивністю, зокрема з постійною ворожнечею Росії проти Заходу: "французький переворот, такий погибельний сам собою, не пошкодив Росії, але дав їй вигоду, дав змогу Росії вийти з повсякчасної (від часів Петра I) скритної війни з усіма європейськими державами" (стор. 20).

Цій фундаментальній переміні в зовнішній політиці відповідала не менш фундаментальна переміна внутрішньополітична: В. Каразин пропонує в листі "вжити самовластя для загнuzдання самовластя" (стор. 22), поділити владу між монархом і суспільством; перевести беззаконну, безправну (а отже, мовляв В. Каразин, і "безнародну") державу на підстави твердих, однаково обов'язкових і для влади і для підвладних, законів ("государственное уложение" і "основа законів" в термінології В. Каразина), пропонує монархові ствердити права своїх підданих і "наостанок вивершити все розпорядженням у просторах Росії обрати депутатів (у Каразина "старцев" в сенсі поважних віком і досвідом людей) достойних найбезмежнішого довір'я своїх співгромадян і ... приділити їм увесь надлишок своєї влади — нехай оберігають святая-святых Вітчизни..!" (стор. 22). У таких обережних висловах Каразин пропонує імператорові обмежити нарешті деспотично-самодержавне "свавілля фєвдалізму" виборним парламентом і конституцією. Тільки так, пише автор, можна уможливити довір'я народу до уряду, а отже й "взаємне довір'я громадян між собою".

Каразин пропонує в листі ще такі нечувані в Росії речі: "передати суд вибраним від народу, а це підпорядкує суддів громадській opinii" (Каразин залюбки вживає терміни "громадяни", "громадська opinii") знаючи, що попередня історія Росії не знала таких понять). Автор листа з ентузіазмом пропонує і захищає ще такі небачені в Росії та й дотепер не здійснені реформи: "суд при дверях відкритих", забезпечити "права людськості поміщицьким селянам, поставити межі їхній залежності", надати кріпакам "право власності", зокрема на землю, заборонити продаж і масові примусові переселення кріпаків, що розбивають кріпацькі родини й оселі.

В. Каразин просто ставить вимоги: скасувати "свавілля

февдалізму” (стор. 19), розчистити шлях для розвитку капіталізму, ”дати привілеї мануфактурам і фабрикам, скасувати руйніні податки на них”, сприяти розвиткові внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Тільки порвавши з деспотичним самодержавієм февдалізму, ”Росія вийде, нарешті, в число держав монархічних”, тобто європейських. У всьому політичному мисленні Каразіна помітне побоювання, що імперія пропустить історичну стадію буржуазно-демократичного розвитку, свободи приватної власності, думки й ініціативи. При всьому радикалізмі пляну антифевдального буржуазно-демократичного ”перевороту згори вниз” автор листа заявляє себе принциповим консерватором і монархістом у кращому розумінні тих термінів; Каразін пише: ”В цьому він (імператор — Ю. Л.) буде діяти повільно, як діє природа в тасмнічих путях, Творцем світів їй приготованих. Покличе на допомогу вічний розум!” ”Перегляне всі дотеперішні закони. Щоб без потреби, з самої любови до новин, не руйнувати утвердженого і вже справдженого часом” (стор. 21).

Каразін пильнує міри і щодо радикалізму і щодо консерватизму; тож в іншому місці з іншої нагоди є в нього і таке застереження: ”багато легше по всіх галузях політичного ладу наново будувати, ніж поправляти старе”.¹³

Підсумовуючи цей другий аспект Каразінового листа, можна сказати, що Василь Каразін іде тут в ногу й на рівні новітнього розвитку речей на тодішньому Заході, де в той час конституційна монархія теж не у всіх країнах була здійснена. А в таких проблемах, як розмежування й усамостійнення трьох видів влади (законодавчої, виконавчої і судової), відчувається ознайомлення В. Каразіна з новою тоді конституцією США (1776 р.).

Третій елемент у листі Василя Каразіна до імператора Олександра I стосується властиво національного питання в Російській імперії. Насамперед, вже у початковій частині листа В. Каразін звертає увагу на унікальну багатонаціональність, різноплеменність і гіпертрофію розмірів Російської імперії; в межах її, підкреслює Каразін, — вміщається ”десять кліматів”, ”незчисленні племена”, вона розташована на межі двох материків — Європи й Азії. В Каразін дораджує імператорові пристосувати намічувані ”основи законів” ”до обставин народу, місцевого його становища”, ”до його вдачі, звичаїв, релігії” тощо. До ”ради мужів мудрих” при цареві Каразін радить імператорові покликати не тільки тих, що ”щасливою долею вже поставлені коло нього, а й тих інших, голос яких з найвіддаленіших країв

13. Герцен, там само, стор. 16 і 29-30.

90 його держави істину йому повідати може” (стор. 21). Це між іншим нагадує відповідні вимоги й поради в меморандумах Григорія Полетики, українського депутата, автономіста в “Катерининській Комісії нового уложенія законів” (1767), що її матеріали Каразин досліджував уже із службового обов’язку автора офіційних записок з історії окремих галузів імперської адміністрації, як от фінансів, медицини, законодавства тощо. В питанні про народну освіту Каразин радить “всю увагу звернути на те, щоб вони були відповідні місцевим й особистим потребам кожного” (стор. 24). Неначе у свідомій згоді з давньою українською традицією, Каразин звертає в листі увагу на потребу (традиційно занехаюваної в Росії) освіти духовенства, незалежнення духовенства як морального, так і матеріального. Окремо Василь Каразин звертає увагу імператора на потворність надміру роздутого центрального державного апарату, “натовпи жадібних чиновників”, відчужених від місць і країв (стор. 23-24). Вважає ненормальним і недоцільним виключне зосередження багатств і розкошів, зокрема будівельних у “столицях, коли вся інша держава являє собою ще бездахи халупи” (стор. 24).

Велике враження, що його справив на молодого імператора цей змістовний і палкий та ширий лист, засвідчили очевидці. Герцен переповідає їхні свідчення так:

“Він зірвав печатку, і розгорнув листа; мірою читання очі його сповнилися сльозами, щоки горіли; він поклав листа, і великі сльози далі скочувалися його щоками. Їх бачили граф Пален і Трошинський. “Панове, сказав їм цар, невідома людина поклала на мій стіл цього листа; він без підпису, знайдіть мені неодмінно, хто його написав”. ... На другий день Трошинський повідомив царя, що привіз автора листа, що він чиновник однієї із його канцелярій, Василь Назарович Каразин. Цар відпустив Трошинського, запросив Каразина до кабінету, і лишившись із ним один, запитав його: “Ви писали до мене цього листа?” — “Винуватий, царю”, відповів Каразин. — “Дайте ж мені обійняти вас за нього, дякую вам, я хотів би, щоб у мене було більше таких підданих, продовжуйте далі говорити мені правду!” Олександр посадив його, довго з ним розмовляв, велів йому писати до себе на власні руки — двері кабінету були відкриті для нього” (А. Герцен, Цитована праця, стор. 16 і стор. 29-30).

Нема жодних підстав припускати ані того, що наш “лицар Українського Відродження” в цьому листі зраджує себе, свою українську вітчизну, — ані того, що він заради великої кар’єри виступає перед молодим імператором у награній ролі особисто вірного друга патріота Російської імперії. В листі відчувається

непідробний глибокий ум, першорядна освіченість і серце людини, що гостро боліє за всіх людей всіх націй російсько-імперської Євразії, за самого молодого імператора і, звісно, й за самого себе та свою Україну. Це пекучий всеохопний біль за життя, за життєвий простір, що зашморгнувся в смертельній петлі перестарілого деспотичного фєвдалізму й самодержавія імперії. Жагуче бажання розірвати цю петлю. — Все це, очевидно, не міг не відчуту в листі шойно коронований одноліток ще безчиновного молодого Василя Каразина.

Каразин довів пізніше найвищою ціною, що висловлений ним у листі до царя категоричний імператив свободи й гідности людини був головною неодмінною умовою його співпраці з тронем. Здавалося спершу, що Олександр I погодився на цю "умову", але, як побачимо далі, молодому цареві забракло сили й характеру дотримати її до кінця.

Дослідники, за винятком Герцена, здається, не оцінили значення листа В. Каразина до Олександра I. А практичні наслідки листа майже оминають. Питання це лишилося і понині науково не дослідженим, і мовиться тут про нього порядком гіпотези. Б. Б. Глинський, дослідник боротьби за конституцію в Російській імперії, подає таку інформацію:

"З перших днів царювання Олександра Павловича коло нього зібрався гурт друзів молодости, що його сам імператор назвав негласним 'Комітетом суспільного порятунку'. Суттю речі члени цього комітету намічали властиво опрацювати конституційний проєкт, а сам августійший голова визначив завдання комітету: 'загнуздати деспотизм нашого уряду'".¹⁴

Ці слова Олександра I цілком нагадують вислів Каразина в листі до царя: "вжити самовластя для загнуздання самовластя" (стор. 22). До речі: таких дослівних запозичень та інших слідів впливу листів і меморандумів Каразина трапляється чимало у керівних діячів уряду тієї доби. То більше дивне, що ім'я В. Каразина в доступних нам джерелах про склад "негласного комітету" майже не згадується. М. Богданович у праці про перші роки царювання Олександра I називає таких членів "негласного комітету": Н. Н. Новосільцов, П. А. Строганов, В. П. Кочубей, князь Адам Чарторийський, П. В. Завадовський, М. М. Сперанський, Д. П. Трошинський. До однодумців цього керівного кола зараховує ще графа Воронцова і Н. С. Мордвінова, але Каразина в цьому зв'язку не згадує.¹⁵

14. Б. Б. Глинський, *Борьба за конституцию... Исторические очерки*, Петербург, 1908, стор. 136.

15. М. Богданович, "Первая эпоха преобразований императора

Українці кількісно становили більшість у "негласному комітеті" при імператорі. Отже Каразин з українців був не один у цьому вужчому впливовому колі. На відміну від Каразина всі інші українці мали формально-престижеві впливові позиції і ранги: граф (пізніше князь) В. Кочубей, міністер внутрішніх справ, один із провідних дипломатів імперії; граф і міністер Петро Васильович Завадовський, спершу директор Державного позичкового банку, перший в імперії міністер освіти, родом новгородсіверець, за висловом М. Богдановича — "украинская умная голова" (цитована праця, стор. 168); граф Петро Прокопович Трощинський, полтавський губерніяльний маршал, родич Миколи Гоголя, колишній співробітник канцлера Безбородька, учасник палацової змови і повалення Павла I, приятель В. Капніста і Миклашевського, помагав не раз українцям здобувати впливові позиції, зокрема М. Сперанському і В. Каразинові, також сприяв поверненню із заслання Радішева (1801), автор записки про утворення міністерств, співавтор "Всемилоствейшей грамоты російському народу", що її, як своєрідну конституцію, збирався дати Олександр I.¹⁶ До цієї видатної своїм впливом, позиціями й талантами групи українців-співробітників імператора Олександра I в порівняно ліберальніші роки його правління належав і Михайло Михайлович Сперанський, з походження унук "хорунжого в козацькій армії на Україні",¹⁷ видатний законознавець, вперше впорядкував *Повне зібрання законів російської імперії* (46 томів, 1830) розробив "Плян державного перетворення" в конституційному напрямі.

Виникає питання: чим був Василь Каразин для цієї впливової, високопоставленої групи українців-всімперців (а також інших не-українських учасників "негласного комітету")? Питання тієї української придворно-урядової групи в українській історіографії лишилося недослідженим, можна тільки пошкодувати, що професор Олександр Петрович Оглоблин покищо не

Александра I (1801-1805)." *Вестник Европы*, I, март 1866, стор. 168.

Автор згадує зокрема "протоколи засідань комітету", зазначаючи їх "високий інтерес для історії". Дмитро Багалій у своїй *Історії Харківського університета* бачить помилку В. Каразина в тому, що він під враженням великого особистого успіху в імператора не доінів наявності в першій половині правління Олександра I "ліберального кола" керівних осіб близьких до трону.

16. Дані про Д. П. Трощинського див. у праці проф. Олександра Оглоблина *Ancestry of Mykola Gogol (Hohol)*. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences New York, vol. XII, 1969-1972, no. 1-2 (33-34), стор. 41.

17. Там само (дані про походження М. Сперанського з української козацької старшини), стор. 17.

довів своїх першоджерельних досліджень "людей старої України" до молодшого покоління тих людей, воно бо виразно проявило себе напочатку 19-го століття в історичній спробі европеїзації російської імперії. Цю справу туманно й сливе анонімно згадують у російській історіографії під скупю назвою "порівняно ліберального періоду" правління Олександра I.

Василя Каразина російські історики не завжди і не радо згадують при нагоді "негласного Комітету суспільного порятунку". Але, коли не формально, то фактично Василь Каразин ініціював і виконував левину частку піонерської праці майже для всіх їх, починаючи з самого імператора. (Мимохідь це визнання просковзує у вже цитованих вище працях В. Срезневського, Г. П. Данилевського, А. Герцена, а почасти і в Б. Б. Глинського та М. Богдановича.) Гірше те, що в самих тих придворних колах (Комітет порятунку), про які мова, В. Каразині платили за його вклад праці й таланту заздрістю, присвоюванням його ідей, замовчуванням його заслуг. Хоч були й інакші випадки. Сам Михайло Сперанський, що був теж такою рушійною продуктивною силою в тому колі, висловив Каразині подяку і признание за його, Каразина, частку в його, Сперанського, історичного значення доробку. В записці до Василя Каразина М. Сперанський писав:

"Дуже, дуже Вам вдячний: я сиджу немов у тумані, оточений думками про закони, про установи, про порядок, що його даремно в світі і в голові моїй шукаю, а що його знаходжу у Ваших паперах".¹⁸

Тут доводиться зробити маленький відступ у загальніше спостереження. У короткій записці Сперанського до Каразина виразно звучать ті грандіозні труднощі, які стали перед "негласним комітетом суспільного порятунку". Та й сама назва "комітет порятунку" звучить як тривога перед катастрофою. Це були труднощі загальмування історії перестоялим на цілі віки російським феодалізмом, в наслідок чого невільнича психіка увійшла в душу і кров людей, зробила їх психологічними рабами (від придворного вельможі й міністра до безтитульного чиновника). Перестоялий російський феодалізм загальмував утворення в імперії "третього стану", що міг би повалити феодалізм і звільнити шлях для наступної стадії розвитку — буржуазно-демократичної, капіталістичної. В цьому й була головна різниця між Сходом і Заходом Європи.

18. (Філядельф Каразин), "Василий Назарович Каразин. Основание Харьковского университета, 1802-1804." *Русская Старина*, 1875, том XIV, стор. 189.

Один дослідник, розглядаючи ці непереборні труднощі того періоду, пише: "...а на додаток до всього Росія... мусіла рахуватись із відсутністю середнього стану, який у всіх культурних країнах є носієм освіти, моралі і багатства нації"; "ось оця якраз відсутність третього стану, — писав барон фон-Штайн імператорові Олександрові, — і являє перепону для всіх ваших плянів внутрішнього перетворення Росії".¹⁹

Здається, з усіх людей "комітету порятунку" (поза Сперанським) саме не-член комітету Василь Каразин найглибше відчував трагічне затримання феудалізму і брак чи слабкість третього стану, потребу переходу від феудалізму до капіталізму. Каразин натякає на це в першому листі до імператора, потім повторює в подальших своїх листах і записках для царя й уряду. Мов крики Кассандри про грядущу катастрофу даремно лунають попередження і поради Каразина. В колі придворних вельмож цього предтечу третього стану в імперії майже всі, крім хіба Кочубея і князя Чарторийського, ледве терпіли, як "вискочку" і зрештою унеможливили його доступ і вплив на імператора.

Не зважаючи на всі ці обставини, Каразинів перший лист і вплив на імператора не лишилися зовсім без практичних наслідків. Поминаючи утворення "негласного комітету порятунку" та його проекти конституції, і беручи чисто хронологічно, після "інвазії" Каразина в кабінет імператора в політиці сталися такі події: 1) царським указом від 2 квітня 1801 року було скасовано "тайну експедицію", що провадила слідства в політичних справах; 2) 8 вересня 1802 року на пропозицію і за проектом Василя Каразина розпорядженням імператора було утворено Міністерство народної освіти, з головною Управою шкіл включно; 3) 1803 року імператор схвалив ідею В. Каразина про заснування в Харкові університету; 4) того ж 1803 року видано було царський указ "про вільних хліборобів", що дозволяв поміщикам за викуп звільняти кріпаків селами або поодиночі з обов'язковим наділенням їх землею на правах власности; указ спричинився до звільнення багатьох десятків тисяч селян і створив бодай незначні, можливості для розвитку капіталістичних відносин на селі.

Не маючи змоги дати повний перелік, подаємо ці факти тільки порядком ілюстративних прикладів практичного впливу Василя Каразина, вони (факти) особисто Каразинові нічого, крім вельможних ворогів, не дали. Навпаки Каразинові можливості в Петербурзі зменшувались з кожним його політичним успіхом.

¹⁹ *Новейшие преобразования русского государственного строя*. Петербург, 1906, стор. 31 (автора книжки не зазначено).

Уже в 1802 році Василь Каразин зосереджує свою енергію на Харкові, а 27 вересня 1804 року його вже порядком адміністративної кари звільнено з праці в Петербурзі з нагородженням незначним чином "статського радника". А втім, це вже був початок кінця "ліберального періоду" взагалі і кінця провідної ролі і впливу "негласного комітету суспільного порятунку". Маркіз Поза став першою жертвою, другою з черги був М. Сперанський, що потрапив на заслання.

Хто ж такий був шіллерівський Маркіз Поза?

(Продовження буде)

ГОЛЛЯНДСЬКИЙ ЩОДЕННИК ТУБАНЦІЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ 1918

Подав Михайло Брик

Можливо, що серед українців невідоме або маловідоме, що писала голляндська преса про події на Україні. Пошукуючи документів про голляндсько-українські стосунки, я переглянув багато преси за 1918 рік. При тому я зауважив, що східньо-голляндський часопис п. н. Твентський щоденник Тубанція та Еншедський Курант майже кожного дня присвячував більше або менше місця вісткам про Україну. Не зважаючи на те, що голляндці в своїх переконаннях є здебільша свідомі чи несвідомі русофіли, цей щоденник присвячував місце для тієї, як він називає, найновішої європейської держави — України.*

Особливо багато писав він про українську державу за часу гетьмана Павла Скоропадського. Це й не дивниця. Королівство Нідерлянди мало тоді уряд, що складався переважно з консервативних партій. Не диво, що коли пізніше, після повалення уряду гетьмана Павла Скоропадського, прийшла до влади Директорія, писання про Україну змаліли, а потім і зовсім припинилися. Великі труднощі з боку нідерляндського уряду мала пізніше й Українська дипломатична місія, що на пару років влаштувалася в резиденції Ден Гааг (у Гаазі).

Можна запитати, чому так поведився нідерляндський уряд? Відповідь ясна: тому що пізніші українські уряди склалися переважно з соціялістів, що в очах нідерляндського уряду було рівнозначне з більшовизмом. Королівство Нідерлянди було за першої світової війни неутральною державою, тому і вістки, подавані в його пресі, заслуговують на окрему увагу.

Десять років тому я знайшов ці матеріяли і тепер хочу їх подати з невеликими коментарями для української публіки. Що вістки тоді приходили з деяким запізненням, то названий

*Twentsch Dagblad Tubantia — Enschedese Courant. Далі буде скрізь скорочено — Тубанція.

щоденник починає свої повідомлення з 3 травня згадкою про гетьманський переворот у Києві. Подаю тут дослівно.

97

П'ятниця, 3 травня 1918:

Здається, що Центральним Державам не дуже щастить на Україні. У Києві шириться гостра агітація проти німецького впливу на Україні.

Офіційна телеграма з Берліну повідомляє, що головнокомандувач німецької армії на Україні вважає, що український уряд не вжив відповідних заходів проти антинімецької пропаганди, у зв'язку з чим створено німецькі військові суди. Міністер оборони (військові справи) разом з іншими офіційними особами заарештований. Останнє має зв'язок з арештом Союзом Визволення України [уряд Центральної Ради — М. Б.] одного директора банку, що співпрацював з німецькою економічною комісією. [Директор банку Добрий — М. Б.].

Згідно з повідомленнями, український уряд повалений представниками *хліборобів*. [Це згадка про гетьманський переворот, що відбувся в квітні 1918 — М. Б.].

Новоутворений уряд проголосив негайно, що він стоїть на плятформі Берестейського миру.

Далі повідомляють, що особи, які були заарештовані в Києві, звільнені від арешту. Одна телеграма повідомляє, що ці арешти не мають нічого спільного з державним переворотом.

З німецького боку повідомляють: німецькі часописи довідалися з добре поінформованих джерел, що уряд Австро-Угорщини, який так само, як і німецький уряд, має на меті додержання порядку на Україні, цілковито погоджується з німецькими заходами щодо України. Центральна комісія німецького райхстагу ухвалила просити державного канцлера дати звіт про становище на Україні і в Києві, відповідний до фактів.

Субота, 4 травня 1918:

Становище на Україні, хоч воно й не вважається небезпечним, викликає все ж деякі турботи Центральних Держав.

У зв'язку з повідомленням про повалення українського уряду [Центральної Ради — М. Б.] часописи Центральних Держав звертають увагу на те, що це нікого не дивує, що така молода держава, як українська, зазнає потрясень і змін. Ці події є тим більше зрозумілі, що обставини, при яких постала ця *найновіша європейська держава*, були справді надзвичайні. Члени нового українського уряду заявляють, що вони визнають всі зобов'язання, накладені на них Берестейським миром, та будуть виконувати їх.

Таким чином розв'язане найважливіше для Центральних Держав питання постачання харчових продуктів з України. Часописи підкреслюють, що ані Німеччина, ані Австро-Угорщина не мають найменшого наміру втручатися у внутрішні справи України, як довго немає небезпеки, що статті Берестейського миру не будуть виконуватися. Центральні Держави зовсім не збираються впливати на характер уряду, поки цей уряд дотримуватиметься постанов Берестейського миру.

Віденські часописи довідуються з добре поінформованих українських кіл, що події в Києві не є жодним рухом проти Центральних Держав, а радше рухом проти українського уряду [Центральної Ради — М. Б.], яким були незадоволені всі партії.

Рух проти українського уряду постав завдяки тій боротьбі, яку викликали аграрні реформи, що спричинили зростаючий опір проти пануючої соціал-революційної партії. Бо, як відомо, партія соціал-революціонерів домогалася скасування приватної власності і розпочала соціалізацію великої землевласності. На чолі цього руху проти соціалізації стояли хлібороби, що не хотіли нічого чути про розподіл землі. До цього прилучилися ще й інші справи, які підірвали авторитет уряду та спричинилися до того, що соціал-федералісти і соціал-демократи разом з незалежними соціалістами поєдналися, щоб скинути дотеперішній уряд. [Це цілком помилкове освітлення ролі українських соціалістів у новому уряді — М. Б.]

Згідно з приватними повідомленнями, генерал Скоропадський утворив новий уряд, який є непартійний. Центральна Рада не буде більше скликана, але після того, як буде встановлений спокій і порядок, намічено скликання парламенту, який має виробити та схвалити основні закони.

Відень, 4 травня. *Ноес Вінер Тагеблятт* спростовує недвозначно, ніби новий український уряд у Києві є виявом волі Центральних Держав. Цей уряд складається з миролюбних представників хліборобів з поміркованими соціалістичними елементами.

Понеділок, 6 травня 1918:

Становище на Україні. Українські часописи повідомляють, що тертя між українським населенням та німцями все більше зростають і загострюються. По всій країні розповсюджуються проклямації, які закликають до створення повстанських відділів проти Німеччини та Австро-Угорщини. В Одесі заборонені всі русофільські часописи. Український часопис *Діло* пише, що навіть у колах, дружньо наставлених до німців, постало велике

розчарування та невдоволення, коли стало відоме, що німецько-австрійське представництво в Києві, надіслало до Берліну й Відня меморандум, в якому доводить конечність *окупації України*. Згідно з цим меморандумом, українці не дозріли до того, щоб створити самостійну державу і керувати нею. Їм бракує інтелігенції й аристократії.

Часопис *Діло* довідується зі слів високопоставленого німецького дипломата, що меморандум виник з ініціативи австрійського уряду та на підставі того факту, що український уряд [Голубовича — М. Б.] не був у стані припинити велику проти-німецьку агітацію.

Тим часом здається, що склад нового українського кабінету є вже напевно встановлений.

Не розв'язане лише питання хто буде прем'єром. Як кандидатів на цей пост називають імена Лизогуба і Василенка. Покищо головою є Василенко.

Центральна комісія райхстагу. У суботу центральна комісія райхстагу розглядала справу подій на Україні. З доручення державного канцлера віцеканцлер фон Паєр дав докладні інформації про становище на Україні.

Під час дискусій в центральній комісії були обговорені: 1) наказ фельдмаршала Айхгорна в справі засіву ланів; 2) арешт членів уряду Центральної Ради; 3) зміна уряду та його реформа на іншій плятформі.

Вівторок, 7 травня 1918:

Україна. У головній комісії німецького райхстагу, генерал Фрідріх склав таємний звіт про ще не затверджений договір з Францією в справі виміни воєннополонених та інтернованих громадян.

Заступник державного секретаря барон фон дем Буше відчитав наступну телеграму посла Німеччини на Україні барона фон Мума: "Новий кабінет є ділове міністерство, що складається з розумних та здібних людей, які належать до різних політичних течій. Всі вони об'єдналися під гаслом гетьмана: зберегти й зміцнити національну самостійність України в тісній співпраці з Центральними Державами, особливо з Німеччиною, відкидаючи великоросійські та польські тенденції й наміри".

У кабінеті не беруть участі поляки; імена начебто польського походження можуть викликати непорозуміння. Включенню членів інших партій до кабінету перешкоджають їхні божевільні вимоги, які зовсім не зважають на загальне незадоволення політикою попереднього уряду, що й спричинило переворот.

Однак, загально припускають, що коли інші партії побачать, що новий уряд розпочав практичну працю (не зважаючи на Великодні свята, уряд енергійно приступив до праці), то й вони змінять своє наставлення. У зв'язку з цим певна кількість міністерств все ще залишається зарезервована для інших партій і ними керують тимчасові міністри, на той випадок, як інші партії погодяться на співпрацю без наполягання на їхніх перебільшених вимогах.

Гетьман Скоропадський склав учора візиту баронові фон Муму і мав з ним розмову протягом півтори години з дуже задовільними наслідками. Зокрема, були при тому зложені дуже позитивні заяви щодо майбутньої політики України, вільної від великоросійських та польських зазіхань.

У зв'язку з цим, барон фон дем Буше повідомив наступне: "Тим часом я довідався про гетьмана Скоропадського з таких інформацій: колишній посол Пурталес знав його особисто. Пан Скоропадський так само, як і його дружина, є приятелем Німеччини. З тільки но зачитаної телеграми ви бачите, що склад міністерств ще не є остаточно встановлений".

На спеціальне запитання відповів заступник державного секретаря, що пан *Скоропадський є українець, а не руський*.

За вістками з Відня, повідомляє *Кур'єр Львовскі*, що німецьке командування роззброїло одну українську дивізію [мова про дивізію Синьожупанників — М. Б.]. Частина Чорноморської фльоти, позиція якої досі не була відома, повернулася до одеського порту і поставила себе до диспозиції нового уряду.

Франкфуртер Цайтунг пише: "Завдання німецької політики на Україні є подвійне: поперше, дбати про те, щоб мирові договори [Берестейський мир — М. Б.] були виконані і щоб була створена підстава для постійних відносин; подруге, ведення такої загальної політики та сприяння витворенню такого становища, яке давало б надію на те, що німецький вплив на Сході не буде базуватися тільки на страху перед багнетами та кулеметами. Цього можна досягнути лише тоді, коли буде така політика, яка старанно зважатиме на дійсність і факти".

Відень, 7 травня 1918. З Києва повідомляють газети, які там виходять, що представники українських земельних власників були у фельдмаршала Бем-Ермолі з проханням допомогти їм при акції роззброєння (населення) при розподілі землі та при контролі видатків земельних комісій.

Київ, 7 травня 1918. Пресова цензура не перешкоджає часописам гостро виступати проти перевороту. Помірковані часо-

писи російської та польської преси погоджуються з новою ситуацією, однак ліва частина преси пристрасно атакує Скоропадського. Орган українських соціал-демократів передбачає загин України, тому що великі землевласники та аристократія мають на меті об'єднати велику російську державу. Російські соціал-революціонери закликають всю українську й російську демократію до опору проти гетьмана і домагаються об'єднання України з російською демократичною республікою. [Трошки дивно це звучить, бо в Росії при владі були вже більшовики — М. Б.].

Середа, 8 травня 1918:

Німеччина й Україна. Заступник прем'єр-міністра України заявив представникові преси Гушертє, що сучасний кабінет має перехідний характер; його головним завданням є підготовка скликання сойму. Цей сойм має встановити парламентарний лад України та принципи, на яких він має бути побудований.

Закони, що їх проголошено в першій прокламації гетьмана, залишаються в силі тільки до часу скликання сойму; вони мають на меті дати правну підставу для праці гетьмана. Завданням кабінету є також встановити регламент виборів до сойму. Для цього покликані до відповідної комісії видатні знавці державного права.

Кельніше Цайтунг не поділяє думки, що переворот на Україні створив несприятливе для Німеччини становище. Це зовсім нічим не доведене, що кадети та октябристи [московські великодержавники типу Мілюкова — М. Б.] брали участь у грі. Нові особи в уряді вважаються тут не за великоросійських імперіялістів старого режиму, а за *представників буржуазії*, яка виступила проти неможливих обставин, які створив соціалістичний уряд, який тепер повалено, і домагається належного їй права взяти участь у державних справах. Що ті нові особи чесно мусять зважати на факти, які приніс прихід німецьких військ на Україну, якщо вони корисно хочуть співпрацювати з німецьким військовим керівництвом, вони напевно краще орієнтуються, ніж ті доктринери-міністри з кабінету Голубовича, які так скоро забули уділену їм німцями допомогу.

Керівництво нового державного утвору дає новим особам нагоду до всього, за винятком лише федералістичних нахилів, тісного порозуміння з більшовицькими володарями Росії. Міродайне значення має також те, що гетьман підтвердив у листі до Найвищого німецького командування, що він визнає вимоги, встановлені в мировому договорі в Берестю Литовському.

Будапешт, 8 травня 1918. У політичних колах вважають, що список міністрів, який кружляє тут як новий український уряд, не є автентичний. Певним є те, що Скоропадський робить зусилля створити кабінет об'єднання і концентрації всіх українських політичних груп та хоче встановити широку економічну програму. Припускають, що Центральним Державам буде зручніше й легше співпрацювати з новим урядом. Відоме теж, що він уже з давніх часів належить до найбільш завзятих прихильників думки про українську самостійність.

Понеділок, 13 травня 1918:

З Києва повідомляють: переговори між Великоросією та Україною мають якнайшвидше розпочатися. Представники московського уряду Чайкін і Зільберман перебувають уже в Києві.

Міністер закордонних справ ще не є остаточно призначений; як такого називають колишнього легатійного радника в Берліні Шебеко, Шульгина, соціал-федераліста, та Дорошенка, колишнього російського комісара в Галичині.

Міністерська рада поважно заклопотана реорганізацією війська та фльоти.

Посол Української Республіки в Берліні Севрюк покищо відкликаний, так само як і посол у Софії.

Урядова програма складається з проголошення самостійности республіки та обіцянки загальних виборів на демократичній основі.

Тим часом диктатор, гетьман Скоропадський, наказав арештувати декого з членів старої Ради, між ними й її голову проф. М. Грушевського; решта членів Центральної Ради зайняті організацією опору проти гетьмана.

Голляндський *Новий часопис* подає, що, згідно з повідомленням з Києва через Відень, агітація проти гетьмана триває. Розповсюджується фальшований маніфест гетьмана, конфіскований владою. З типу шрифтів у цьому маніфесті доведено, що маніфест друківано в друкарні, де виходив часопис попереднього військового міністра [Петлюри? — М. Б.].

У колах попереднього уряду панує непримиренність. Вони відкидають всі спроби порозуміння з новим урядом. Не зважаючи на це, кілька міністерських постів все ще зарезервовані для найбільш лівого політичного угруповання.

Вівторок, 14 травня 1918:

Як повідомляє *Берлінський часопис у полудень*, гетьман Скоропадський заявив офіційно в присутності прем'єр-міністра

та заступника міністра закордонних справ представникам цього часопису: "Я запрошую в цей спосіб німецьку соціал-демократію надіслати на Україну три члени їхньої партії; мені буде особливо приємно, коли німецька соціал-демократія побачить зближка наші обставини життя та найновішого європейського *тирана*" [так писали про гетьмана німецькі соціал-демократи — М. Б.].

Про відносини між Україною та Німеччиною гетьман висловився так: "Ніхто не сумнівається в ширості й чесності моїх слів і мого наставлення. Тісна співпраця з Німеччиною є для мене не тільки внутрішньою потребою, але вона лежить також і в інтересі України. Таке поєднання є і тепер і пізніше невідкладною вимогою 'реальної політики' на користь обох сторін. Я справді не знаю, від кого ми могли б більше навчитися і мати більше користи для нашої державної справи, як не від німців. Доля України залежить, як і всієї Східної Європи, від Середньої Європи. Україна мусить бути і вона буде могутньою, мусить бути в стані підтримати німецьку державу в усіх відношеннях".

Четвер, 16 травня 1918:

З Києва повідомляють, що Дмитро Дорошенко, колишній генерал-губернатор Галичини, обраний на міністра закордонних справ нового українського уряду.

Досі тимчасово урядував у цьому міністерстві Василенко.

Україна. Редактор *Фоссіше Цайтунг* — Ротгайт, який щойно повернувся з довшої подорожі по Україні, обговорює вислови представника в райхстагу — Ерицбергера [католик — М. Б.], що ніби жодний німецький солдат не може явитися в Києві без зброї. Ротгайт пише: "Я можу дати найбільш позитивне запевнення, що німецьким воякам в Києві не загрожує жодна небезпека. Арешт міністра в Раді був без сумніву помилкою, але він запобіг далеко гіршим подіям. Якби хлібороби пішли походом наступного дня до Ради, то все б мало зовсім інший перебіг [автор має на увазі можливість кривавих сутичок, що могли б постати — М. Б.]. Зрештою, Рада є лише збором 50 молодих людей, яких ніхто не бере поважно і про яких ніхто не турбується. Вимога Ерицбергера щоб Німеччина втрималася від втручання в українські справи, не вмотивована. Німецьке втручання в українські справи поклато кінець жажливій кривавій різні, вчиненій більшовиками в Києві. І коли б німці відійшли з України — Україна знову буде втоплена в ріках крові. [Дійсно пророче передбачення. Після повалення гетьмана Скоропадського почалася братовбивча війна, а також війна з більшовиками і денікінцями. Україна втопилася в повені крові — М. Б.].

Цюріх, 16 травня 1918. Згідно з повідомленням Українського телеграфічного бюро, гетьман Скоропадський наказав заарештувати президента Ради Грушевського та інших членів цієї інституції. Також повідомляють, що колишні члени Ради створили таємне товариство з метою ведення пропаганди-агітації проти Скоропадського. [Національний союз — М. Б.].

П'ятниця, 17 травня 1918:

Зменшення хлібних приділів у Німеччині. У зв'язку з нерегулярною доставою збіжжя з України Німеччина змушена до обережної "хлібної політики". Попри те, що в Німеччині розраховують на обіцяні Україною збіжжеві продукти, не є одначе певне, що вони на час дійдуть до Німеччини, і то у великій кількості. Тому, щоб на всякий випадок бути забезпеченим, німецький департамент для ведення війни вирішив, що денні приділи хліба треба зменшити вже від 16 червня з 200 грамів до 160 грамів. При подачі до муки ще муки з картоплі це становитиме 225 грамів хліба. Спеціальні приділи для важко працюючих лишаться без змін. Зміна може наступити тільки тоді, коли в Німеччині закінчаться жнива і привіз хліба з України відбуватиметься нормально. Щоб доповнити ці приділи, вирішено збільшити приділ цукру, а також підвищити приділи сірої муки і ячменю. Крім того, щогорічний збір ярини може доповнити недостачу хліба, так що важко ці зміни не відчуватимуться.

Україна і Росія. Киевская Мысль повідомляє, що російський советський уряд у мирних переговорах з Україною готовий до всяких концесій. Його головне бажання — щоб Україна допомогла Росії хлібом й іншими харчовими продуктами. В заміну за це советський уряд хоче дати Україні текстильні продукти і дьоготь.

Середа, 22 травня 1918:

Новий міністер на Україні. Як повідомляють нас з Києва через *Вінер Блятт* від 19 травня 1918, соціаліст-федераліст Д. Дорошенко іменований шефом міністерства закордонних справ. Професор Сінковський міністром культів, а таємний радник Лерхе, колишній голова фінансової комісії третьої Думи, іменований директором Кредитових товариств. Український урядовий комісар Коморій (?) в Одесі відмовився від цієї посади. [Дійсно, міністер Дмитро Дорошенко розпочав своє урядування 20 травня 1918. Див. його *Мої спомини про недавнє минуле* — М. Б.].

(Закінчення буде)

ПЕРСПЕКТИВИ ОПОЗИЦІЇ В СРСР І ЗАХІД

Мирослав Прокоп

I

Після погрому, що його в останніх двох роках провели поліцейні органи СРСР в опозиційних колах, зокрема після масових арештів і придушення самвидавної літератури, природним порядком постає перед людьми й народами Радянського Союзу та перед стороннім світом питання: що далі? Якими шляхами піде дальший розвиток внутрішнього становища в СРСР чи в комуністичному бльоці взагалі, і які у зв'язку з цим перспективи для опору населення, для оборони громадянських свобод, політичних і національних прав поневолених народів? Яку ролью в тих процесах може відіграти сторонній світ, зокрема демократичні країни Заходу?

Впритул до цих проблем стоїть також питання того, що далі буде з Радянським Союзом взагалі, з його режимом тоталітарної диктатури і воюючого російського імперіялізму. Чи справді, як віщував Андрій Амальрик, Радянський Союз не проіснує до 1984 року (це вже не так далеко!), чи може, як говорять інші, погром, чи хоч би тільки часове придушення порівняно серйозних сил опору останніх десяти років, вказує на те, що вожді КПРС сидять міцно у сідлі, що їхнього престолу не так легко захитати?

Тут ми хоч-не-хоч входимо у дуже небезпечну сферу ставлення прогноз щодо дальшої долі СРСР, отже у сферу, яка, як повчає понад півсторічна історія, вкрита цвинтарищем розгорошених ілюзій, і то однаково тих, хто шукав співпраці з Москвою, як і тих, хто надіявся на швидкий упадок імперії. А все ж таки говорити про це треба, бож із цим пов'язане також питання перспектив опозиції поневолених народів.

У вересневому числі (1973) престижного журналу американських славістів *Славік Ревю* два американські дослідники, Олександр Далін і Джон Армстронг, розглянули проблему

106 дотеперішніх радянських студій в США і назвали ряд надзвичайно повчальних у цьому відношенні фактів. Далін пригадує, напр., що під час Другої світової війни захоплення Радянським Союзом в Америці було таке велике, що колишній амбасадор США в Москві запевняв американців, що "Сталінові можна довіряти як Біблії". З іншого джерела знаємо, що президент Рузвельт переконував американського амбасадора в Москві Буллита, що Сталінові йдеться тільки про забезпечення СРСР перед агресіями сусідів та що "він не пробуватиме захопити щонебудь більше і працюватиме для спільної безпеки і миру" (John Lukacs, *The Great Powers and Eastern Europe*, New York, 1953, p. 799). Знов же Армстронг цитує слова керівника Центрального розвідувального агентства США Алена Даллеса, який у вересні 1957 р. в одній публічній промові заявив, що "Микита Хрущов сидить на бочці пороху" і що "треба рахуватися з можливістю військової диктатури в Радянському Союзі".

Даллесові прогнози впливали мабуть з того, що, після усунення т. зв. антипартійної групи Молотова, Маленкова і Кагановича в липні 1957 р., маршал Жуков став повноправним членом московського політбюро і західня, зокрема американська преса, захоплювалась ним як тим, хто, мовляв, нарешті заведе порядок в СРСР, і, що важливіше, з огляду на свою "дружбу" з тодішнім президентом США Айзенгауером, започаткує тривалу співпрацю Радянського Союзу з Америкою. Жертвою тих ілюзій впав також Даллес. Всього один місяць після його пророцтва, Хрущов прогнав Жукова з посту міністра оборони СРСР і з політбюро. Миляна банька розтріснулася.

Далін приводить ще інші приклади. Хто, каже він, із західніх дослідників СРСР був би десять років тому повірив, що Радянський Союз дожене Америку в продукції стратегічної зброї і рівночасно частинно піднесе життєвий рівень своїх громадян, або що Москва погодиться на виїзд десятків тисяч євреїв з Радянського Союзу? Або хто передбачив наглий упадок Хрущова? Тут, однак, каже Далін, винуватити західніх дослідників годі, бо ж конспірацію проти себе в політбюрі прогавив сам Хрущов.

В ім'я справедливості треба однак додати, що помиляються не тільки дослідники чи політичні діячі Заходу. У свій час Ленін і його співробітники серйозно вірили, що після жовтневого перевороту, пролетарська революція ось-ось спалахне в цілій Європі, а завтра й у решті світу. Нічого з тих сподівань не вийшло. Багато більшим реалістом виявився у цьому відношенні Сталін. Навіть після перемоги над Гітлером, він не ждав на будь-які

стихийні пролетарські революції у східній Європі. Робити "революцію" він післав частини радянської армії, а особливо внутрішні війська НКВД. "Революційні" порядки в Румунії заводив Вишинський, в Прибалтиці Суслов, в Польщі Рокосовський і інші сталінські бюрократи. Сталінові було ясно, що без радянських танків ніякі комуністичні режими в східній Європі не втримаються. (Тут він, правда, наслідував Леніна, який також післав російські збройні частини "помагати" "українським пролетарям" звоювати Українську Центральну Раду). Винятком стала Югославія, але її народи зцементувала не доктрина Маркса, а національна ідея, ідея оборони національної незалежності насамперед перед німецькими, і потім перед московськими окупантами.

II

Але повернімося до головної теми, значить до питання перспектив опозиції в СРСР після ударів, що їх зазнали провідні діячі опору. Від чого залежать ті перспективи? Вони пов'язані насамперед з цілями, які сьогодні хоче досягнути панівна в СРСР диктатура у відношенні до поневолених нею народів та від спроможності ті цілі здійснити в обличчі безперечно далі існуючого ферменту та можливих впливів Заходу, чи зовнішнього світу взагалі.

Щодо першого, то мета Москви ясна: їй ідеться про те, щоб засобами фізичного і морального терору здушити всякі вияви опору, ба, що більше, вбити саму ідею опозиції і самооборони в пересічного громадянина, переконати його, що протиставитись владі, боронити своїх прав — це просто безнадійна справа.

Зрозуміти це становище може допомогти така ілюстрація, точніше візія зі світу літератури.

В 1973 р. появилася у видавництві Польського Літературного Інституту в Парижі збірка оповідань передчасно померлого польського письменника Марка Гласка. Гласко був відомий з того, що у своїй творчості, яка здобула йому інтернаціональне ім'я, яскравими фарбами розмалював гнітючу атмосферу недолі, безнадійности, отупіння, безпринципности і цинізму, в якій приходить людині жити під комуністичною диктатурою. В час, коли ми, українці, з чисто національних мотивів, оправдано бажали б, щоб Україна користувалась принаймні такою свободою у відношенні до Москви як Польща, лектура писань Гласка повчальна тим, що вона розкриває трагізм людини у її ніби національній і більше "самостійній" державі.

Ото ж у згаданій збірці оповідань Гласка є одна коротка розповідь п. н. "Zbieg" ("Утікач"). Подія, про яку йдеться, наче зовсім проста. З в'язниці втікає Юзеф Рибіцький, кількакратно карана людина, що має за собою м. ін. вбивство в'язничного сторожа, з рук якого він зумів вихопити пістолю. На розшуки за ним йде детектив. Хоч утікач озброєний, детектив зброї зі собою не бере. Завдяки інформаціям двох осіб, що знали Рибіцького і яких він після втечі відвідував, детектив застукує його в одній хаті, в ліжку. Рибіцький не спить. Хоч він має при собі зброю, він не борониться, детектив же не вимагає, щоб він йому її віддав. Він тільки переконає Рибіцького про безглуздість втечі. Він каже: "Воля тепер не для тебе... Сьогодні не варто тікати на волю. Кажу тобі, тепер важко, люди не хочуть ризикувати, кожний тебе видасть, щоб тільки мати трохи спокою..."

А до кельнера, якого він передтим переконав, щоб той виявив, де ховається в'язень, і якому він також погрожував тюрмою, детектив так промовляв: "Усі ви щоденно порушуєте обов'язуюче право, кодекс, закони, приписи: неправильно переходите вулицю, продаєте горілку по п'ять злотих дорожче, купуєте від шоферів заощаджену бензину, берете хабарі по п'ятнадцять злотих, дописуєте собі по дві години ніби понаднормової праці, не платите за трамвай, щоб мати на дві цигарки більше... часто розповідаєте непристойні речі про людей, про яких не можна говорити погано. Чи хочеш більше доказів, сину? Я можу тобі їх надбати..."

Розповідь кінчається тим, що утікач добровільно годиться йти з детективом. Він навіть пропонує йому віддати зброю, але детектив не приймає. Що більше, тому, що детектив має ще полагодити якусь іншу справу, вони домовляються, що зустрінуться на станиці міліції за чверть години. На цьому кінець. Автор не каже, чи Рибіцький справді зголошується на станиці міліції, але з цілої розповіді видно, що його воля наскрізь спаралізована.

Стільки Гласко. Для кожного, хто будь-коли був ув'язнений, відомо, що немає в'язня, який не мріяв би про втечу, і тому для нього фінал розповіді Гласка видається цілком неправдоподібний. Я думаю, що й сам автор був свідомий нереальності представленої ним ситуації. Але йому, мабуть, саме про те йшлося, щоб таким чином відкрити окраєць правди про умови життя в тоталітарному суспільстві, розкрити тотальний параліж волі людини, що перетворюється в раба-робота, для якої, як казав

Ясно, що в опінії кожної диктатури суспільство складене з таких людей — це ідеальне суспільство. У своєму *Репортажі із заповідника ім. Берії* Валентин Мороз писав: "Казаков, Круть і кагебіст з Києва, Литвин, "перевоспитували" мене втрьох. "Ну, чого тобі треба було? Мав добру роботу, квартиру..." І кілька годин доводили, що у людини нема нічого крім шлунка, скількисть там метрів кишок..."

Чи оповідання Гласка можна розглядати як точну фотографію сучасного стану підрадянського суспільства? Думаю, що інтенції режиму тоталітарної диктатури в нього з'ясовані точно, проте їх можливості намальовані надто згущеними фарбами. Інакше важко було б уявити напр. оцінку Валентина Мороза у тому ж *Репортажі*, де він пише: "Ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки... Вперше виникла кампанія протестів... вперше кагебісти відчули своє безсилля все це придушити..."

Правда, Мороз писав це в 1967 році і за ці слова йому до попереднього присуду прибавили нових 14 років позбавлення волі. Але протестна кампанія йде далі, хоч, звичайно, у звужених формах, а органи КГБ здобули в Радянському Союзі новий престиж і нові, поширені, права. Не дивно отже, що на такому тлі родяться песимістичні настрої в питанні оцінки сучасного становища суспільства в СРСР і перспектив опору.

У 112 книзі російськомовного видання *Новий Журнал*, що появляється в Нью-Йорку, надрукував статтю відомий російський біохемік і геронтолог Жорес Медведєв. Автор, який тепер працює науково в Англії, перебував 1970 р. в домі божевільних в СРСР за здогадно антирадянські погляди. Отож у своїй статті Жорес Медведєв критикує тих, які на його думку, надто оптимістично оцінюють можливості боротьби за свободу в СРСР. Він глузує з голляндського публіциста Ван Гет Реве, який в англійській газеті *Обсервер* за 26 серпня писав, що в час, коли тринадцять років тому КПРС могла заставити групу видатних письменників засудити Бориса Пастернака, тепер ніхто з таких людей не погодиться виступити проти Солженіцина чи Сахарова. Медведєв пише: "Кілька днів пізніше життя відкинуло цей поверховний висновок. Сорок радянських академіків, серед них трьох, що мають нобелівські нагороди, приголосили 29 серпня в газеті *Правда* та *Известия* гостру заяву з приводу виступів академіка Сахарова, в якій говориться, що його діяльність "приносить сором чесності та гідності радянського вченого". А вслід за тим,

110 каже Медведєв, посипались подібні заяви інших учених, письменників, мистців.

Вийшло отже з радянськими академіками в якійсь мірі так, як в оповіданні Гласка. Сам "утікач", себто Сахаров, чи Солженіцин, не склали зброї (звичайно, в переносному значенні), й у "в'язницю" добровільно не пішли, значить не підкорили своєї волі режимові. Але інші радянські академіки, учені, професори не схотіли ризикувати життям, чи тільки посадами і дачами. Вони, подібно до Гласкового кельнера, правдоподібно також визнали, що і їм можуть пришити якісь прогріхи (бо хто, напр., з них "не розповідав непристойних речей про людей, про яких не вільно погано говорити"?), отже краще в конфлікт з владою не входити. Різниця тільки така, що підписи із засудженням Сахарова, чи Солженіцина — це дійсність, а не уява, як у Гласка.

На такому тлі напрошується питання: наскільки згадані академіки репрезентують мислення ширших кіл радянського суспільства, наскільки інші громадяни СРСР в такій же мірі залякані, як і вони, і наскільки воля спротиву народів СРСР справді зламана?

Відповідаючи на це питання, треба насамперед пригадати, що протестна акція в СРСР продовжується, хоч, звичайно, у звуженому засягу й обмеженими засобами. Також треба пам'ятати, що не всі академіки СРСР пішли слідом згаданих їхніх товаришів. Крім цього, якщо йдеться про оцінку перспектив опору, то, зрозуміло, що погляди різних людей тут будуть різні. Ось Жорес Медведєв, який, як згадано, радше песимістично дивиться на існуючу дійсність, рівночасно у згаданій статті пише, що "намагання привести до демократичних вольностей буде в СРСР продовжуватися, але тепер воно вимагатиме від людей більшої відваги, рішучості і серйозності".

Ще далі йде Олександр Солженіцин. Він твердить, що тотального поневолення людини і націй у Радянському Союзі (яке він, оправдано, чи ні, називає "китаїзацією"), ніколи не вдасться Кремлеві досягти. У своєму інтерв'ю, яке він дав представникові агентства "Ассошієтєд Пресс" у Москві в серпні 1973 р., він м. ін. вказав на те, що боротьбі за свободу сприятиме насамперед "міжнародна інформація, інфільтрація і вплив ідей, фактів, протестів окремих людей", словом усе, що завдяки засобам масової комунікації, пробиватиме залізну заслону. Подруге, кавав він, "незламному генералові Григоренкові треба було незрівняно більше мужности, ніж на полях боїв, щоб ось уже від чотирьох років у пеклі психотюрми протиставитись спокусі купити звільнення від мук за ціну відмови від своїх пере-

конань... Такий дух жертвенности, властивий деяким одиницям, освічує неначе промінням наше майбутнє. Він є психологічною прикметою, яка завжди викликає подив”.

Значить, моральна постава людей, що не хочуть миритися з рабством, їхня готовість боронити свої права, та паралельні дії стороннього світу — це дві головні передумови наростання опозиційних сил у Радянському Союзі.

III

Якщо йдеться про дії сторонніх, головню західніх сил, то цю проблему треба насамперед уточнити, значить, сказати, про який саме Захід йдеться і чи треба тільки на нього рахувати. Відомо, напр., що на перспективи розвитку опозиції в СРСР, зокрема на боротьбу не-російських народів великий вплив можуть мати взаємини між СРСР і Китаєм. Не можна виключити, що, при сприятливій для неї нагоді, Москва може серйозно втрутитися у внутрішні справи Китаю. Лекція Лін Піяо в цьому відношенні доволі повчальна. Проте, незалежно від усього антикитайського вереску в радянській пресі й у виступах керівників КПРС, вони мабуть будуть шукати покищо тимчасової злагоди з китайцями. Це перше. А друге, вони мають багато причин боятися насамперед того, що приходить із Заходу.

Таке твердження може звучати для декого дивно у світлі теперішніх залицянь до Москви Америки, Франції, Західньої Німеччини, в обличчі розбудови торговельних взаємин, запевнювань про ліквідацію холодної війни, а головню у світлі серйозного не тільки мілітарного, але й морального роззброєння західніх держав і рівночасного росту мілітарної потуги СРСР, при наявності економічних труднощів Заходу, глибокої внутрішньої кризи в США і под. Тому треба, як сказано вище, уточнити, про який саме Захід йдеться.

Ясно, що сьогодні Радянському Союзові не загрожує мілітарна інтервенція з боку західніх держав. За останні два десятиріччя Москва три рази збройно інтервенювала у східній, чи точніше середущій Європі, значить танками здушила прагнення до свободи народів Східньої Німеччини, Угорщини та Чехо-Словаччини, а із Заходу ніхто ні віддав одного протестного пострілу (правда, були ”постріли” словні, деколи, сумнівної вартости). Це було в час, коли Америка мала майже монополію, чи, принаймні велику перевагу в атомовій зброї. То чого мали б сьогодні боятися вожді Кремля? Їм точно відомо, що війни проти СРСР не підготовляє ані Америка, ані Західня Німеччина, Англія чи Франція.

А все ж таки підпорядкована Москві східня Європа й європейська частина СРСР — це сьогодні великий збройний табір. За підрахунками Міжнародного Інституту Стратегічних Студій у Лондоні, в 1973 р. збройні сили т. зв. народних демократій становили майже 300 тисяч людей, а стаціонаваних у тих країнах частин радянської армії ок. 200 тисяч. Ця півмільйонна армія мала яких 15 тисяч танків, а її резерви були такі великі, що вона могла збільшитись вдвоє впродовж 30 днів. Збройні сили СРСР в його європейській частині мали в той час 500–600 тисяч людей. Інтересне також те, що військова доктрина радянської армії наскрізь офензивна, з чого західні спеціалісти роблять висновок, що у випадку війни конвенційною зброєю, значить, без ужиття атомового арсеналу, радянські війська могли б зайняти Західню Європу аж до Англійського Каналу впродовж одного тижня.

При цьому не вільно забувати ще одного. В час, коли Захід стоїть виразно на оборонних позиціях, в час, коли концепцію відомого детанту, себто міжнародного відпруження, розуміють його західні архітекти як шлях до тривалого миру на принципах баянсу сил між суперпотугами, в Кремлі на ці проблеми дивляться зовсім інакше. Сьогодні вони також прагнуть міжнародного відпруження. Але ж, це ніяк не перешкоджає їм підпорядковувати таку політику дальшим стратегічним плянам. Про це найбільш виразно говорив Брежнев у своїй звітній промові на 24 з'їзді КПРС. Там він також прославляв політику відпруження і співпраці з демократичними державами, але це зовсім не перешкоджало йому проголошувати непримиренну боротьбу з тими ж демократіями і витягати руку в сторону тих, хто ті демократії має підривати зсередини для того, щоб підготувати ґрунт для майбутньої збройної інтервенції Москви. Він говорив: "Комуністи Радянського Союзу високо цінують ту величезну роботу, що її проводять у своїх країнах братні комуністичні і робітничі партії... Сьогодні ми ще раз хочемо запевнити наших друзів-комуністів усього світу: наша партія завжди буде йти в об'єднаних лавах з вами, дорогі друзі." Там же він ще більш одверто пояснив стратегію імперії на довшу мету: "Революційні гасла, що їх ми проголошуємо народіві — це не пусті слова. Навіть, якщо пройнуть цілі десятиріччя між засівом і жнивнами... комуністична партія СРСР буде продовжувати міжнародну політику, яка веде до посилення світової антиімперіялістичної боротьби".

У світлі таких далекойдучих стратегічних плянів видається, що так довго, як довго Захід порівняно мілітарно сильний, Москва не відважиться на ніякі збройні акти в Західній Європі. За

те, треба думати, вона засобами "фінляндизації" поступово послаблюватиме і нейтралізуватиме поодинокі народи європейського Заходу, готувати їх до їхньої майбутньої долі, звичайно, якщо в міжчасі демократичні країни не отрясуться з їхньої теперішньої дрімоти і якщо не загостриться внутрішнє становище в самому СРСР.

В таких умовах постає питання: проти кого втримує сьогодні московське політбюро такі великі армії на теренах своїх сателітів і в самому Радянському Союзі? Висновок може бути тільки один: проти власних поневолених народів, для того, щоб держати їх під контролею, у безоглядному послусі.

В такому пляні небезпечний для Москви також Захід не так своєю зброєю, але своїми ідеями, точніше ідеєю демократії та національного самовизначення, отже ідеями, які перемогли давно і на Заході й у великій мірі в донедавна підпорядкованих йому колоніальних країнах Африки та Азії. Якщо б так не було, тоді ніяк не можна було б вяснити, чому саме в той час, як між Радянським Союзом і США та іншими демократичними країнами проходить далекоїдуче відпруження, коли капітани західної індустрії і фінансів обмінюються візитами з радянськими міністрами, і підписують мільйонові торговельні договори, чому саме в той час радянська пропагандивна машина, від генерального секретаря ЦК КПРС аж до секретарів первинних партійних клітин аж задихається постійними пересторогами радянських громадян перед небезпекою ідеологічних диверсій Заходу, перед розкладовими впливами його ідей, взагалі перед контактами людини з людиною. Як сказано вище, Москві ясно, що при сьогоднішньому мілітарному й економічному послабленні західних держав їй не страшна їхня зброя. За те їй страшні їхні ідеї.

Вкінці треба сказати таке: вплив ідей Заходу, це результат самого факту існування країн, де панує свобода, її атрактивности, а не якихось плянових акцій, ідейних диверсій, підкопів під монолітним радянським суспільством, — як це намагається представити радянська пропаганда. Ідеї свободи імманентні людині і нації, їх не треба насаджувати ззовні. Можна навіть сказати, що ті ідеї сьогодні сильніші серед народів СРСР як деінде, бо найбільше свободу цінять там, де її немає.

Звичайно, про перспективи опозиції в СРСР не рішатиме тільки саме прагнення свободи серед поневолених народів. Ї вони прагнуть десятиріччями, але система диктатури досі існує. Для дальшого наростання опору не менш вирішальними будуть такі фактори, як соціальна структура радянського суспільства і

114 внутрішні протиріччя в ньому, як поглиблення історичного конфлікту між панівною бюрократією і мільйонами тих, яких іменем вона править у державі, динаміка процесів національного усвідомлення і боротьби не-російських народів, конфлікти інтересів у самій правлячій верхівці і, звичайно, розвиток міжнародного становища у світі. Та це вже питання, що вимагають окремої аналізи.

Міжнародна хроніка

Р. К.

■ Повідомлення Телеграфічної Агенції Радянського Союзу (ТАРС) про покаяння літературного критика і публіциста Івана Дзюби зрефероване широко в міжнародній пресі, в тому числі й у газеті *Нью-Йорк Таймс*. Марксистський тижневик у США *Інтерконтинентал Прес*, повідомляючи про "заяву" Дзюби, підкреслив, що Дзюба хворіє туберкульозом і що під час його перебування у в'язниці йому не дозволяли одержувати ліки.

■ Організація "Фрідом Гавз" ("Дім Свободи") признала Нагороду Свободи відомим українським дисидентам Вячеславу Чорноволові та Леонідові Плюшеві. Була проголошена ця нагорода в Нью-Йорку 4 грудня 1973. Одержали Нагороду Свободи крім названих ще: Андрій Амальрик, Лариса Богораз, Володимир Буковський, Наталія Горбаневська, Петро Григоренко, Роллан Кадаєв, Веніамин Левич, Андрій Сахаров та інші. В їх імені приймав нагороду російський демократ, колишній в'язень радянських психіатричних лікарень Олександр Єсенін-Вольпін. У своєму виступі Вольпін пригадав присутнім, що в СРСР є тисячі політичних в'язнів, між ними й український історик Валентин Мороз, які також заслуговують на нагороду. Під час церемонії виступали з промовами видатні американські діячі, між ними Джейкоб Бім, амбасадор США до Москви в 1969-1973 роках.

■ Американський кварталник *Нью Політкс* (Нова Політика) надрукував у четвертому випуску за 1973 уривки із писань Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Валентина Мороза і покійного Юрія Галанскова. В тому ж числі журналу поміщений репортаж з московського "Конгресу Миролюбних Сил". Автор репортажу, член американської делегації, Моріс Какерс інформує про те, як його московська міліція затримала в магазині ГУМ за розкидування надрукованих російською мовою листівок на оборону політичних в'язнів в СРСР. В листівках були названі між іншими В. Чорновіл, І. Калинець, В. Мороз, М. Стус, Є. Сверстюк, І. Світличний та Ю. Шухевич. Какерса схопили міліціонери, як він виходив з магазину і відвезли на станицю міліції. Дізнавшись, що він делегат із США на "Конгрес Миролюбних Сил", міліціонери викли-

116 кали свою централю, звідки приїхали вищі офіцери й наказали Какерса звільнити. В цьому ж випуску *Нью Політікс* надрукований текст листівки, що її Какерс розповсюджував у Москві. Листівку надрукував був також *Нью-Йорк Таймс* 24 червня 1973 р.

Газета *Балтімор Сан* з 26 листопада 1973 надрукувала статтю свого московського кореспондента Майкела Паркса п. н. "Дебата над тактикою роз'єднує дисидентський рух у Радянському Союзі". У статті подані приклади виниклих востаннє розбіжностей у тактичному думанні демократичного руху в СРСР. З одного боку деякі дисиденти поділяють погляди А. Сахарова, що без натиску із Заходу неможлива в СРСР демократизація режимної системи. Протилежну думку висловлюють такі дисиденти, як брати Медведєви, які переконані, що у висліді зближення між Москвою і Вашингтоном в СРСР прийде до лібералізації режиму. Ще з іншою думкою виступають неназвані кола з Державного Університету в Ленінграді, які розповсюдили недавно самвидавну публікацію із заявою: "Це остання брошурка, що її ви одержуєте від нашого руху — до часу, як настане пора на революцію... Ми залишаємося вірними нашій меті, тобто політичній демократизації радянського суспільства і справі будови комунізму. Але в сучасних умовах неможливо вести відкрити боротьбу — так, як ми її вели в останніх чотирьох роках... і тому ми вирішили піти в підпілля..."

Російська емігрантська газета в Парижі *Русская Мысль* повідомила 22 листопада 1973 р. про нові арешти в Україні. У повідомленні названі троє осіб, що їх мали арештувати за "антирадянську діяльність" у Києві: Юрій Лившиц, Олександр Зарицький, Володимир Вилегжанин. Подано також згадку про обшук в помешканні архітектора Юрія Лертгольда.

Радянсько-китайські відносини і зокрема можливість війни між Китаєм і СРСР були темою коментарів міжнародної преси наприкінці минулого року. Британська газета *Дейлі Телеграф* писала 27 листопада 1973, що радянським керівникам лишилося мало часу для вирішення питання, чи йти війною проти Китаю й коли? Вирішальним фактором у цьому питанні — згідно з твердженням названої газети є можливість, що за два-три роки продукція китайської атомової енергії видатно збільшиться і загрожуватиме цим Радянському Союзові. Ще перед тим, 1 листопада мин. року, *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* подавала, що на китайських територіях, сумежних з СРСР, кожне село узброєне й готове до майбутнього збройного конфлікту з китайським сусідом. Там, стверджувала газета, питання війни не є пропагандивним гаслом режиму, але життєвою реальністю. Таїландська газета *Бангкок Ворлд* повідомляла, що пекінські керівники вітали із задоволенням вибух війни на Середньому Сході, бо — не зважаючи на їхні декларативні заяви на

захист арабського світу, — можливість зірвання "детанту" між СРСР і США була б корисною маоїстам, які прагнуть закріплення їхньої позиції у відношенні до СРСР. 117

■ *Ля Веріте* — журнал троцькістського напрямку в Парижі надрукував у спеціальному числі, за жовтень 1973, присвяченому опозиційним ферментам в СРСР, інформацію про самвидавний журнал *Український Вісник* і передрукував редакційну статтю з 5-ого випуску цього журналу, що в ній редакція *Українського Вісника* зайняла становище до російськомовної *Хроніки Текущих Событий*.

■ Канадський шоденник *Монтреал Стар* надрукував у числі з 3 листопада 1973 р. статтю відомого українського еміграційного публіциста Романа Рахманного п. н. "Душа під тиском". У статті йде мова про молодого львівського поета Ігоря Калинця і його дружину Ірину, про життєвий шлях цього поета і його творчість та виступи на оборону засуджених його земляків, що за них і його засуджено до 9 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 3 роки заслання. І. Калинець тепер перебуває в одному з концтаборів Пермської області.

■ Газета швайцарських троцькістів *Ля Бреш* надрукувала 2 листопада 1973 довшу аналітичну статтю п. н. "Опозиційні рухи в СРСР", що в ній окремий розділ присвячено національному питанню, зокрема українському рухові опору. Автор, Фред Гардінг, стверджує, що економічна криза в СРСР створює атмосферу сприйнятну для революційних ідей серед радянського робітництва.

■ Професор Едвард Аллворт, автор багатьох статей про національну політику в СРСР і директор програми дослідів національного питання в Радянському Союзі при Колумбійському Університеті, видав у листопаді мин. року брошуру про *Студії національного питання в Радянському Союзі при американських університетах*. Автор, спеціаліст від проблем середньоазійських національностей в СРСР, звертає у своїй брошурі увагу читачів на потенційну силу націоналізму в Радянському Союзі і водночас критично оцінює відставання дотеперішніх американських дослідів у цій ділянці.

■ У третьому випуску кварталника *Нью Політікс* за 1973 рік появилася стаття Романа Купчинського п. н. "Ресталінізація України". Автор наświetлює у статті події останніх 10 років в УРСР, зокрема розвиток руху опору, посилення русифікації і причини падіння Петра Шелеста.

В жовтні мин. року в Нью-Йорку видано друком третє число *Хроніки Захити Прав в ССРСР*. В числі подано хроніку подій за час від липня до серпня 1973 р., в тому числі також про арешти у Львівському Університеті, знущання над Леонідом Плющем, арешт Гавриїла Суперфіна та про судовий процес над Петром Якіром і Віктором Красіном. Головним редактором *Хроніки* є колишній громадянин СРСР, фізик Валерій Чалідзе.

Публікація про доктрину Брежнєва

DIE SPUREN DER BRESCHNEW-DOKTRIN — BERICHTE, ANALYSEN UND MEINUNGEN AUS DEM SOWJETISCHEN UNTERGRUND. Herausgegeben von Rangmar Staffa (München, Verlag Politisches Archiv, 1973), 248 Seiten.

КОРИННЯ ДОКТРИНИ БРЕЖНЄВА — ЗВІТИ, АНАЛІЗИ Й ДУМКИ ІЗ РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ. Мюнхен, 1973, 248 стор.

Названа публікація заслуговує на увагу українського (і не українського) дослідника політичної думки і звичайного читача з двох причин. Перша: факт її появи в німецькому видавництві "Політичний Архів", в обставинах, які, як писав З. Пеленський у тижневику *Християнський Голос* з 4 листопада 1973 р., дають "поважні підстави думати, що книжка... була опублікована за почином та на засоби китайських Пекінських, скажемо це так, півофіційних чинників". При цьому, підтверджує такий здогад не тільки те, що в цій добірці надрукований коментар члена ЦК Комуністичної Партії Китаю — Гунь Тьюан-юї п. н. "Нові царі". Весь уклад і "дух" цієї добірки вказували б принаймні на те, що вона була приготовлена в дусі політичної лінії, віддзеркаленням якої і є стаття "Нові Царі". Щоправда, у надрукованих у добірці матеріалах наявне дуже критичне ставлення до Сталіна і до його не тільки національної, але й соціально-економічної політики, протеж, беручи до уваги появу критичних статей про Сталіна в газеті польських прокитайських комуністів *Червони Штандар*, це не виключає причетности пекінських чинників до видання цієї добірки. Радше, може й навпаки, бож опубліковані у книжці звіти, аналізи й думки належать радянським авторам. Так чи інакше, саме це дало можливість упорядникам добірки дати глибоку, вірну і науково обгрунтовану аналізу національної політики КПРС, а це було б тяжко зробити, якби вони намагалися хоч якоюсь мірою "не зачіпати" чи й виправдувати Сталіна. І авторам і упорядникам йшлося передусім про правильне й об'єктивне з'ясування національного питання в СРСР і тому ж вони мусіли поставитися критично також і до Сталіна.

Глибока наукова аналіза національного питання в СРСР, як і всього радянського суспільства під сучасну пору, є, без сумніву, тією другою з важливих причин, чому видання *Коріння доктрини Брежнєва* повинно стати настільною книжкою і політиків і дослідників політичної думки. Такі розділи книжки, як "Національні суперечності", "Російський колоніалізм", "Насильна русифікація" та інші, якщо вони є не тільки висловом поглядів радянських авторів, але й одночасно віддзеркален-

120 ням політичного думання китайських офіційних кіл, вказували б на добре поінформування, розуміння й осмислення сучасного стану в СРСР і зокрема усвідомлення важливості національного питання. Якщо б на цьому мали б базуватися напрямні практичної політики китайських чинників, то вони, без сумніву, заслуговують на позитивну оцінку, як дуже актуальні, реалістичні і перспективні.

З цим, однак, треба чекати: досі Пекін не дав доказів на те, що саме такі, а не інші висновки він зробив чи зробить у відношенні до поневоленних народів СРСР і зокрема у ставленні до України.

До речі, саме факт появи *Коріння доктрини Брежньєва* в німецькому видавництві правого напрямку, яке, між іншим, відоме також своїми виразно антиурядовими, спрямованими проти канцлера Брандта публікаціями, вказував би радше на те, що — поперше, ті чи інші китайські чинники не хотіли чи не змогли фірмувати виразно названого видання, хоч і мали напевно можливість видати цю книжку в якомусь маоїстському видавництві, наприклад, у "Тріконт", і — подруге: книжка розрахована на німецького і західного читача по лінії антидетантської політики Пекіну. Для українців мало б куди більше значення те, щоб книжка *Коріння доктрини Брежньєва* була висловом ставлення Пекіну до національного питання в СРСР, зокрема у відношенні до українського й інших поневолених народів СРСР.

На нашу думку, саме в цьому напрямку й повинні працювати ті кола, за твердженням яких книжка *Коріння доктрини Брежньєва* була видана при співучасті півофіційних китайських чинників. Тільки виразне, базоване на принципі визнання національного самовизначення і державної суверенності України й інших поневолених Москвою народів може стати ґрунтом і вихідною для будь-яких українсько-китайських контактів. При цьому є низка похідних справ і питань, які вимагають з'ясування й уточнення. Так, наприклад, панівна досі в Пекіні позитивна оцінка Сталіна є несприйнятна для всіх українців, від українських комуністів і марксистів починаючи. Тому, китайська пропаганда повинна про нього в найкращому випадку мовчати. Суттєвою одначе є потреба позитивного конкретного ставлення Пекіну у відношенні до України й інших народів, яка відкрила б нові перспективи для "китайської карти" на Україні і для "української" в Китаї. З цього погляду висвітлення національного питання в СРСР у книжці *Коріння доктрини Брежньєва* може стати добрим початком китайської політики, якщо вона вийде поза межі теперішньої посередньої пропаганди, для якої національне питання уявляється тільки інструментом "усвідомлювання" західного світу.

Б. М.

Мандрівки Ліди Палій

Ліда Палій: МАНДРІВКИ В ЧАСІ І ПРОСТОРІ. Торонто-Едмонтон, 1973

Ці нариси про подорожі до Мексики, на Балкани і на Україну, до Львова і Києва, були вже друковані в журналі *Сучасність*. Тепер вони зібрані авторкою в невеличку книжку. До збірки додано фотопортрет роботи Ів. Котульського.

Талановиті, надзвичайно тонкі нариси Ліди Палій мають багато спільного з її працями в прикладному малюванні. І тут, і там ми маємо до діла з таким ретельним відбором деталі, що в літературі ці твори можна вважати зразком чисто імпресіоністичного писання, разками надзвичайно дбайливо підібраних, гострих і осяйних вражень від країн і народів, а в другому випадку — з-під руки малярки виходять справжні символи речей. Каталоги цих праць Ліди Палій вражають глядача своєю вишуканістю, винахідливістю й дотепністю.

Такі властивості характерні також для її нарисів. При тому аж ніяк не можна проминути завваги про жіночість цього писання. В даному разі це не пусте слово, не надумане визначення. Тут ідеться про жіночу спостережливість, навіть про жіноче бачення світу, як також про жіночий почерк самого вислову письменниці.

Заголовок книги Л. Палій, на нашу думку, надто довгий, як на маленьку збірку нарисів, однак він, разом з тим, на свій лад точний. Увага авторки, дійсно, то рибалить у просторах, то заглядає в глибини часу. При чому, це важливо, читач відчуває, що зацікавленість ця органічна, що справа тут не в пустопорожньому хизуванні.

Багато місць збірки в кожному з нарисів вражають читача знахідками, радують його, як, безсумнівно, радували вони також автора. Проте одна з них сприйнята автором цих рядків про книгу Л. Палій як нещаслива, безпотрібна: дві останні речі в збірці написано в "оновленій техніці", "ускладнено" — виділено частини тексту, набраного особливим шрифтом, усунено з нього пунктуацію, наче сприймати його треба як підтекст, як місця глибинні і т. д. Нам ця спроба здалася неоправданою. Вона просто не для таких невеличких оповідей, гарних саме простотою нанизування тонко, зі смаком відібраних вражень і думок.

І ще одна критична заввага: мова Ліди Палій місцями добірна, здатна порадувати читача, принаймні — не без знахідок, а місцями вона — недоредагована.

Та головне в книзі Ліди Палій — наскрізна чистота імпресіоністичного писання, талановитість пера.

Олекса Ізарський

ПОСИЛЮЄТЬСЯ ЗНУЩАННЯ НАД ЛЕОНІДОМ ПЛЮЩЕМ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З України наспіли вістки про погіршення стану здоров'я проф. Леоніда Плюща. Л. Плющ, кол. співробітник Інституту Кібернетики Академії Наук УРСР, був заарештований в Києві ще в січні 1972 р. і тепер перебуває в психіатричній лікарні в Дніпропетровську.

Проф. Л. Плюща, людину умово здорову, насильно держать між нервово хворими та дають йому галопарідол, що викликає в нього судороги, болі шлунка, а також приводить до запалення ясен і болу зубів. Такі наслідки галоперідолу можна, за опінією лікарів, ліквідувати, або послаблювати при умові заживання т. зв. коректора, іншого лікарства, що його однак відмовляють Плющеві. Дружина проф. Плюща, Тетяна Житникова, мала з ним побачення в половині жовтня 1973 р. Хоч вона мала дозвіл на годинну розмову, сторожа забрала Плюща скоріше, бо він дістав приступ судорогів і не міг продовжувати побачення. Незалежно від такого стану здоров'я Плюща, його перенесли в перших днях листопада з камери ч. 12 в камеру ч. 9, в якій немає туалети і з якої хворих випроводжують тільки три рази денно.

Як уже повідомлялось раніше, в серпні органи КГБ зробили обшук в квартирі Тетяни Житникової. Тепер стало відомо, що при обшуку вони забрали три поштові картки, що їх Житникова одержала від дружини Віктора Некипелова, арештованого у Владиславівці. Забрали також у Житникової її письма до психіатрів, які "лікують" її чоловіка. При тому Житникову обвинувачували у здогадних зв'язках з "сіоністами".

ІВАНА СВІТЛИЧНОГО ВИВЕЗЛИ ДО ПЕРМСЬКИХ ТАБОРІВ, АРЕШТИ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРОДОВЖУЮТЬСЯ

Нью-Йорк. — (Пресова Служба ЗП УГВР). Згідно з одержаними з України, вістками, Івана Олексійовича Світличного перевезли в листопаді м. р. з внутрішньої тюрми КГБ на вул. Короленка у Києві до табору в Чусовському районі, Пермської області. Ще в березні 1973 р. Світличного засудили до 7 років ув'язнення і 5 років заслання. Під час слідства і після засуду органи КГБ різними засобами, включно з переслідуванням його родини, намагалися зламати Світличного. Вони пробували також використати поганий стан його здоров'я. Світличний від років хворіє на недостатню циркуляцію крові.

В серпні, вересні і жовтні 1973 органи КГБ особливо сильно заходилися біля І. Світличного. Пробували переконати про недоцільність опору. Хотіли добитися від нього заяви, подібно, як це вони зробили з І. Дзюбою і іншими. У пермських таборах перебувають також Іван Кандиба та Ігор Калинець, як теж українці засуджені на 25-річні ув'язнення, напр., Євген Пришляк, якому ще далі відмовляють права одержувати листи від брата в Канаді.

Переслідування, що почалися ще весною 1973 р. на Львівському університеті, продовжуються. Більшість звільнених студентів забрали в армію, а студента української філології Зоряна Попадюка, засудили до 7 років ув'язнення.

Вліті 1973 р. арешти молоді захопили більші міста Західної України. Як причину подають викриття демократичних груп молоді, які були причетні до видавання і поширювання публікації "Поступ".

Репресії продовжуються також в Одеській області. Москва дала П. П. Козирю, першому секретареві Одеського обкому, особливі повноважності для боротьби з "буржуазними націоналістами". У висліді прийшло до нових арештів, звільнень з праці, усунення з партії та скріпленого русифікаційного тиску.

Нахабна політика російських шовіністів викликає все більше обурення в народі, головно серед молоді. В серпні 1973 р. в Києві відбулися студентські протести з домаганням припинити русифікацію і зокрема забрати з Київського Державного Університету російських викладачів.

В ОБОРОНІ УВ'ЯЗНЕНИХ НА УКРАЇНІ

Напередодні заповідженого голосування в американському Сенаті над відомою резолюцією Г. Джексона і в Конгресі над резолюцією Мілса-Ваніка проти признання Радянському Союзові статусу упривілейованої країни, "Смолоскип" — Організація на Оборону Людських Прав в Україні робив заходи, щоб резолюції ці були підтримані і щоб СРСР не признано цих привілеїв, як довго радянський уряд буде застосовувати політику репресій на Україні і як довго не дозволить на свободний виїзд євреям та особам інших національностей.

Зокрема "Смолоскип" виготовив і розіслав до членів Конгресу і Сенату США листа, в якому м. ін. пропонував, щоб уряд США узалежнив торговельну співпрацю з СРСР від таких передумов:

1. Щоб уряд СРСР гарантував свободу думки та слова і проголосив амністію тим політичним в'язням, які були засуджені за свої переконання (параграфи 62-1, 62-2 і 187-1 КК УРСР);

2. Щоб уряд СРСР дозволив на розслідування всіх психіатричних діагноз, які були встановлені для заарештованих осіб за їхні політичні переконання;

3. Щоб була гарантована вільна еміграція для євреїв і осіб інших національностей, які бажують поєднатися зі своїми рідними в інших країнах;

4. Щоб була гарантована повна національна свобода для всіх національностей і республік СРСР;
5. Щоб був зменшений податок за оплату посилок до СРСР (який зараз перевищує 300% вартости посилки);
6. Щоб був встановлений безпосередній обмін між науковими інституціями і вченими України та США.

3 життя українців у світі

У Торонті, Канада, відбувся 31 жовтня і 1 листопада 1973 р. Собор єпископів і представників вищих церковних управлінь трьох існуючих поза Україною митрополій — Української Православної Церкви в США, Української Греко-Православної Церкви в Канаді та Української Автокефальної Православної Церкви в Європі й Австралії. Головував архієпископ УГПЦ в Канаді Михаїл. У висліді нарад Собору стверджено, що всі три Митрополії становлять одну Українську Православну Церкву в діаспорі, і вирішено відбувати собори єпископів і представників цих Церков кожного року. Стверджено також, що взаємовідносини з Царгородською Патріярхією, як традиційним центром Вселенського Православ'я, триватимуть на базі повної автокефалії Української Православної Церкви в діаспорі.

В Римі, осідку Верховного Архієпископа УКЦеркви кардинала Йосифа Сліпого, відбувся в днях 18-23 листопада 1973 року Шостий Синод Помісної Української Католицької Церкви з участю 17 митрополитів, архієпископів і єпископів тієї Церкви. Під час нарад Синоду обговорено важке становище вірних УКЦеркви на рідних землях і прийнято конституцію Патріархального Устрою Української Католицької Церкви. Після закінчення Синоду його учасники відбули авдієнцію в Папи Павла VI і передали йому проект прийнятої конституції.

Наукове Товариство ім. Шевченка у США відзначило сторіччя існування цього Товариства Ювілейним Науковим Конгресом у Нью-Йорку 23-25 листопада 1973 р., урочистим бенкетом і виставкою видань і праць НТШ. В рамках цього ювілейного конгресу відбулися дві пленарні сесії з оглядом досягнень і надбань НТШ в минулому й сучасному в різних ділянках його наукової діяльності, як також наукові сесії його секцій і комісій, на яких прочитано 87 доповідей. Влаштували такі сесії секції: філологічна, математично-фізична, хемічно-біологічно-медична, історично-філософська й історії України. Крім виставки видань НТШ відбулася в рамках Конгресу виставка дипломатичних документів Української Держави 1917-1920 років. Ювілейний комітет відзначення 100-річчя НТШ очолював проф. Осип Андрушків.

Видатна українська еміграційна письменниця Галина Журба (літ. псевдонім; справжнє прізвище Домбровська, заможем Нивинська)

126 відзначала минулого року своє 85-річчя. Народжена 1888 року на Поділлі, жила і працювала в Києві, потім до 1939 р. у Львові, тепер живе у Філядельфії, США. Галина Журба — авторка збірок оповідань *З життя* (1909), *Похід життя* (1919), повістей *Зорі світ заповідають* (1933), *Революція йде* (1937), *Доктор Качйоні* (1943), мемуарно-біографічної повісти *Далекий світ* (1955) і роману-хроніки *Тодір Сокір* (1966).

■
З нагоди Другого Світового Конгресу Вільних Українців відбувся в Торонті 1 листопада 1973 під головуванням ред. Зенона Пеленського Другий Світовий З'їзд Українських Журналістів. На з'їзді вирішено створити Світову Федерацію Українських Журналістів.

■
В серії "Епос народів ССРСР", що її видає Інститут Світової Літератури ім. А. М. Горького у Москві, видано з датою 1972 року збірник *Украинские народные думы (Українські народні думи)*. Видання підготував відомий дослідник українських дум Борис П. Кирдан. Його стаття "Думи", як і стаття С. І. Грици "Музичні особливості українських народних дум" надруковані російською мовою. Усі тексти дум подані українською мовою так, як вони були записані в різних збірниках, починаючи з 17 віку. Здійснене у Москві видання є найповнішим з усіх дотеперішніх кодексом українських народних дум. В додатках подані коментарі, зразки нотних записів, короткі довідки про виконавців дум, словник та покажчик географічних назв. Видано збірник у в-ві "Наука" (559+1 нп. стор.).

■
Повне зібрання творів Григорія Сковороди у двох томах появилося в Києві 1973 року заходами Інституту Філософії АН УРСР й у видавництві "Наукова Думка" (1 том — 530 + 2 нп. стор., 2 том — 573 + 3 нп. стор.). В порівнянні до такого ж 2-томного видання з 1961 р. це нове видання доповнене і виправлене. Усі твори Г. Сковороди подані в хронологічному порядку їх написання так, як вони були написані автором чи згодом опубліковані. Тексти латинських віршів подані в перекладах М. Зерова і М. Роговича. Примітки до текстів склав дослідник українського барокко і творчости Г. Сковороди І. В. Іваньо разом з І. А. Табачниковим і йому ж належать коментарі до текстів творів Г. Сковороди. Крім названих до редакційної колегії цього видання входили: В. І. Шинкарук, В. Ю. Євдокименко і Л. Є. Махновець. Вступну статтю написали В. Шинкарук й І. Іваньо. Видання ілюстроване.

■
Київське Видавництво Художньої Літератури "Дніпро" видало з датою 1973 року збірку перекладів з поезій Франсуа Війона п. н.

Франсуа Війон: Великий Тестамент та інші поезії в перекладі з французької мови та з передмовою Леоніда Первомайського (183 + 5 нп. стор.). Примітки для цього нового українського перекладу взято з російського видання перекладів із віршів Франсуа Війона (Москва, 1963 року). Повний переклад "Великого заповіту" разом із перекладом "Малого заповіту", та перекладом 17 інших поезій Війона був здійснений еміграційним поетом і перекладачем Святославом Гординським і появився з його ж оригінальними примітками у в-ві "Сучасности" ще 1971 р. п. н. *Франсуа Війон: Життя і твори*. Цього факту в радянському виданні ні від видавництва, ні в статті Л. Первомайського взагалі не згадано.

■ Об'єднання Мистців Українців Америки відзначило 75-річчя з дня народження відомого українського еміграційного маляра Клима Трохименка ретроспективною виставкою його малярських праць, яка відбулася в листопаді мин. року в залах Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку. Виставка охоплювала понад 100 олійних картин, створених від 1943 р. у Львові до останнього часу.

■ Наприкінці жовтня і з початком листопада 1973 р. відбулася в Торонті у Канаді, в тамошньому Інституті св. Володимира, виставка картин та ікон Омеляна Мазурика, українського маляра з Парижу. Омелян Мазурик — родом із Лемківщини, де жили і працювали його батьки — лемківські народні мистці. Вчився в краківській Академії Мистецтв і до Парижу прибув 1968 р. і живе там постійно, беручи участь у влаштуваних французькими галеріями виставках. У Парижі вчився в ательє Брянсона в Паризькій Державній Академії Мистецтв. Працює в жанрі пейзажів і модерного іконопису. Картини Мазурика експоновані постійно в паризькій галерії модерних картин "Сімес де Парі".

■ Видатний український еміграційний учений і церковний діяч проф. д-р Пантелеймон Ковалів помер 15 листопада 1973 р. в Нью-Йорку. Народжений 1898 р. в Браїлові на Поділлі, Покійний був доцентом Київського Університету і Педагогічного Інституту, професором Українського Вільного Університету й УТГІ, ректором Богословської Академії УАПЦ у Мюнхені, дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка і головою його Мовознавчої Комісії. Був автором понад 400 праць з мовознавства, між ними *Історія форм української мови* (1931), *Нариси з історії української мови* (1941), *Історія української мови* (1949), *Основи формування української мови* (1958) та багатьох інших. Виступав із своїми статтями на мовні теми також і в нашому журналі.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Йосип Гірняк*: До недобитків "Березоля" — Відкритий лист з приводу хрипливих фанфар підзолоченого ювілею.
- 35 *Святослав Гординський*: Сонце, океан, я.
- 38 *Іван Сенченко*: Подорож до Червонограду (II).
- 55 *Стенлі Кюніц*: Поезії в перекладах *Богдана Бойчука* і *Вольфрама Бургардта*.
- 64 *Анатоль Радигін*: Розповідь про бачене і пережите (II).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 82 *Юрій Лавріненко*: На початках українського відродження (I).
- 96 *Михайло Брик*: Голляндський щоденник "Тубанція" про українську державу 1918.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 105 *Мирослав Прокоп*: Перспективи опозиції в СРСР і Захід.
- 115 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 119 *Б. М.*: Публікація про доктрину Брежньєва.
- 121 *Олекса Ізарський*: Мандрівки в часі і просторі.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 Посилюється знущання над Леонідом Плюшем.
- 122 Івана Світличного вивезли до пермських таборів.
- 123 В обороні ув'язнених на Україні.
- 125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

РЕКВІЄМ

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".